

TISZA ISTVÁN LIBERALIZMUSA ÉS SZOCIÁLIS ÉRZÉSE

ÍRTA: BARABÁSI KUN JÓZSEF

MAGYAR liberalizmust a kontinentális liberalizmustól – mondja gróf Tisza István egyik tanulmányában¹ – mélyreható különbség választja el. Nem egyes osztályokban, az egész nemzet politikai egyéniségében birja az alapját, egész nemzeti fejlődésünkkel, egész nemzeti valónkkal van összeforrv. Erősebb benne a nemzeti, az állami felfogás, éberebb érzékkel bir azon igények iránt, amelyeket a nemzeti, az állami élet nagy céljai támasztanak a társadalommal szemben; tetterősebb, áldozatkészebb hazafiság hatja át. Az osztályok érdekharcainak pedig messze fölöttük áll s a gazdasági egyoldalúság rövidlátó politikáját mindeddig elutasította magától... A külföldi liberalizmus egyoldalúsága és türelmetlensége idegen növény, melynek mint eddig, úgy ezentúl sem szabad gyökeret vernie körünkben.”

Korunk legnagyobb magyar államférfiának liberalizmusával és abból fakadó szociális érzésével, úgy véljük, annál idősebb ma foglalkozni, mert az állami beavatkozás növekedése mind aggasztóbbá válik az egyéni szabadság szempontjából és mert különösen a világháború szerencsétlen befejezése óta nálunk és Európaszerte a liberalizmust, amely pedig a XIX. század folyamán – aránylag rövid idő alatt – a gazdasági és szellemi fellendülés csodáival lepte meg az emberiséget, a legkülönbözőbb szemrehányások pergőtüzével árasztják el. - A liberalizmus tegnapi imádói közül sokan a kárhoztatok táborába csaptak át és a történelmi defaitizmus egy nemével a bekövetkezett minden rosszért, minden szétfoszlott illúzióért, minden háborús nyomorúságért liberális múltunkat vádolják. Tisza szabadelvűségéről csak úgy nyerhetünk élethű képet, ha előzőleg tisztába jövünk a liberalizmus fogalmával, a nyugati és a magyar liberalizmus törekvéseivel, egyező és eltérő vonásaival.

¹ Magyar agrárpolitika. 1897.

Ehhez képest két kérdést vetünk fel és iparkodunk a következőkben lehetőleg röviden megoldani: Mi a liberalizmus és mi a magyar liberalizmus? Miben áll Tisza István liberalizmusa és szociális érzése?

I. A liberalizmus fogalma; külföldi és magyar liberalizmus, közelebbről a magyar reformkorszak liberalizmusa

Bármily kevésbé határozott és kielégítő is a liberalizmus fogalma, amellyel a társadalom- és állambölcseletben találkozunk, annyi bizonyos, hogy a liberalizmus, mint az egyén egyedüli lényegességét valló individualista életfelfogás kisugárzása, a szabadsággal függ össze, és pedig az egyéni szabadsággal. Jelenti az egyén, mint magánember, mint az állammal és társadalommal szemben relative öncélú lény szabadságát, és pedig minden egyén egyenlő szabadságát, egyenlő önrendelkezési jogát egyéniségének, testi és szellemi erőinek kifejtésére bárki: tehát bármely más egyes ember, vagy bármely társadalmi alakulat, vagy az állam irányában. Jelenti tehát az egyénnek, mint magánembernek, mindeme tényezőktől való függetlenségét, minden beavatkozástól mentes állapotbeli, helyzetbeli és cselekvési szabadságát. Nem következik ellenben a liberális irányból fogalmilag, elvileg az egyénnek, mint az állam tagjának, szabadsága, melynélfogva politikai jogokat gyakorol s ezek útján résztvesz az állami hatalom gyakorlásában.

Bennünket azonban ez alkalommal nem a liberalizmus fogalma érdekel, vagy pontosabban, nem a liberalizmus, mint bölcseleti irány a maga elvi tisztaságában, hanem a liberalizmus, mint adott történelmi és szociológiai jelenség, mint a valóságban jelentkező életirány, mint konkrét politikai és gazdasági program. Azt kívánjuk szemügyre venni, hogy mi volt a liberális írók és politikusok törekvéseinek tárgya és eredménye a kontinentális Európában és Magyarországon az 1848 előtti dicsőséges reformkorszak idejében.

Ha a liberalizmust ebből a szemszögből vizsgáljuk, egészen más képet nyerünk, mint az imént, mikor a liberalizmust a maga elvont tisztaságában, mint absztrakt bölcseleti elvet iparkodunk fogalmilag meghatározni.

Míg a liberális irány elvileg csupán az egyéni szabadságra vonatkozik, az egyén teljesen szabad mozgásának szükségességét hangoztatja a jogi és gazdasági megkötöttség minden alakja ellen, addig a liberalizmus a maga történelmi és társadalmi valóságában az egyénnek, mint az állam tagjának, szabadságát is követeli, tehát részesedését, és pedig mentől telje-

sebb részesedését az állami főhatalom gyakorlásában. A liberalizmus, mint gazdasági és politikai program, a szabadság minden nemének: az egyéni, társadalmi (gazdasági) és politikai szabadságnak érvényesülését szolgálja; egyszóval a szabadságét az emberi élet minden vonatkozásában.

A liberalizmus nevében követelték és követelik tehát minden egyén számára egyenlően, hogy csak a legfontosabb szabadságokat említsük: a személyes szabadságot; a pályaválasztási, ipari és kereskedelmi szabadságot függetlenül minden állami és rendi béklyótól; a mezőgazdaság terén egyfelől a jobbágyfelszabadítást, másfelől a földbirtok forgalmának teljes szabadságát ugyancsak a hűbéri és rendi állam korlátai, úgyszintén a modern államban képzelhető minden jogi megkötöttség alól; az egyéni vallásgyakorlat és a vallásfelekezetek szabadságát; a nemzetiségi szabadságot; az oktatás szabadságát; az egyesületi és gyülekezési szabadságot; a sajtószabadságot; a politikai szabadságot (ennek keretében a választójog demokratikus kiterjesztését, a parlamenti kormányrendszert, a helyi és érdekképviseleti önkormányzatot, a laikus bíraskodást stb.), mint az egyéni és társadalmi szabadságok biztosítékát és feltételét.

A liberalizmus – és ebben rejlik nagy kultúrtörténeti jelentősége – megindította és legnagyobb részben győzelemre vitte a harcot a rendi különbségek, céhek és privilégiumok, az abszolút monarchiák és az egyházak intoleráns túlkapasai ellen.

Concha mondja, hogy a liberalizmus „eredeti értelmében, amint történetileg fellépett a világon, egyszerűen az állami beavatkozásnak lehető megszorítását, az egyénnek az állammal szembeni szabadságát, a kiváltságok hiányát és a társadalmi szerkezet munka- és vagyongelosztási elvének az egyéni tulajdon, az egyéni szabad kereset (és tegyük hozzá: a szabad verseny) szellemében való meghatározását jelenti”.¹

És csakugyan azt látjuk, hogy – az angol Locke zászlaja alatt, Montesquieu és Smith Adam rendkívüli tekintélyére támaszkodva, a „felvilágosodás” bölcséletének, természetjogászoknak és a fiziokratáknak úttörő munkája nyomán – a liberalizmus, mint a gazdasági és politikai életet irányító szellemi áramlat, a XVIII. század második felében kapott nagyobb erőre és individualisztikus természetének megfelelőleg elsősorban az állam hatáskörének lehetőleg szűkreszabását kívánja az egyén szabad mozgása, önrendelkezési szabadsága érdekében. Éppen ezért gyakorol oly hódító hatást az európai kontinens szabadelvű pártjaira és válik programjuk alapjává az angol alkotmány, mert annak célja Montesquieu eszményítő megvilágítása szerint az egyéni s az ennek előfeltételül szolgáló

¹ Concha Gyöző: Eötvös és Montalembert barátsága. 197. 1.

politikai szabadság megvalósítása. Ugyancsak az egyéni szabadság elvét alkalmazzák bizonyos sajátos jellegű összegezés-egre, felállítva a nemzetiségi elv, a „szabad egyház szabad államban”, a saját (önálló) vagy eredeti községi hatáskör, a „pouvoir municipal” elméletét.

Így fest a liberalizmus gazdasági és politikai programja általában.

A további kérdés már most az, mi a 48 előtti reformkorszak magyar liberálisainak célkitűzése és miben különbözik a külföldi (nyugati) liberalizmustól?

Hogy mit akart a 48 előtti magyar liberális nemzedék, világosan megmondja a 48-iki törvények híres előbeszéde, mely lényeges részében így szól:

„Az ország és ahhoz kapcsolt részek Karai és Rendéi... nem késtek... a haza iránti szent kötelességüknek érzetétől vezéreltetve, figyelmüket azokra fordítani, miket az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése, az ország törvényes önállása s függetlensége, ... a nemzet alkotmányos életének a kor igényei s a körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése s a szellemi erők és anyagi tehetség azon lelkesült összehangzásának ez alapokoni élénkítése halaszthatatlanul megkívánt.”

És valóban a 48-iki reformtörvények, melyek – mondhatni – egy hatvanéves vajúadás és küzdelem eredményei, kettős munkát végeznek: egyesítő és felszabadító munkát. Egyesítő munkát a demokratikus jogkiterjesztés és jogegyenlőség útján, felszabadító munkát az egyén és az állam tekintetében. Az egyén tekintetében, mert lehetővé teszik az egyesek szabad mozgását, megadják az egyéni és társadalmi szabadságot a rendi világ mindennemű középkorias megkötöttségének megszűntetése által. Az állam tekintetében, mert az 1848. évi III., IV., és V. törvénycikk az angol mintájú képviselői kormányrendszert lépteti életbe Ausztriával szemben való függetlenségünk és törvényes önállásunk valóraváltása végett.

Mondottuk fentebb, hogy a liberalizmus a maga történeti-politikai valóságában nem csupán az egyén szabadságát szolgálja az állammal szemben, hanem az egyén szabadságát az államban is, tehát eredeti bölcséleti fogalmától eltérőleg felöleli a politikai szabadságot is. Ehhez hozzá kell fűznünk azt a további tény, hogy miként a felvilágosodás világpolgári irányja ellenére is szükségképpen nemzeti jellegű, úgy édes gyermeke, a liberalizmus sem elégszik meg az egyén szabadságával, hanem az állam szabadságát is *követeli* más állam ellenében. Ezen utóbbi cél érdekében a liberalizmus Európaszerte a nemzeti eszmével szövetkezett; a független nemzeti állam kiépítésére, a több állam között szétdarabolt nemzetnek egységes nemzeti állammá egyesítésére törekedett. Hiszen a

vallási egység megszűnt, a vallás erejének gyöngülése óta a nemzeti eszme a legerősebb, legegységesebb összekötő kapocs hasonló jellegű emberek között. Ezért játszik nálunk 48 előtt oly nagy szerepet a magyar nyelv ügye s általában a nemzeti probléma kedvező megoldása, ezért küzdenek a múlt század folyamán a német és az olasz liberálisok a nagynémet és az olasz egység megvalósításáért. Így a 48-as törvényhozás is az egyéni szabadság és a nemzeti szabadság, a sajátképeni liberális és a nemzeti irány szoros kapcsolatát mutatja.

A 48 előtti reformkorszak liberalizmusát, egész szellemét csak akkor ismerjük meg igazán, ha nem csupán a megalkotott törvényekre vagyunk figyelemmel, nem csupán az elért eredményekre, hanem ezen kor liberális kiválóságainak gondolkodásmódjára és törekvéseire is. Lássuk tehát, minő felvilágosítást nyerünk e részben a reformkor halhatatlan nagyjainak és közelebbről az országgyűlés szabadelvű vezéreinek működéséből. Megjegyezvén, hogy habár a múlt századbeli harmincas és negyvenes évek reformtörekvéseinek magva már a XVIII. század kilencvenes éveinek reformmozgalmában és főleg nagybecsű politikai irodalmában található, e helyütt csupán a Széchenyi felléptével kezdődő nemzeti ébredés korára szorítkozunk.

Ha a magyar renaissance liberális vezérlalakjainak szellemét akarjuk néhány általános vonással jellemezni, e szellem egyik alapvető vonásaként megrögzíthetjük Concha Győzőnek azt a megállapítását, amely szerint: „a liberalizmus – úgy, amint annak 48 előtti halhatatlan hívei hazánkban értették – a gyengének védelme, fölemelése, hogy az erősebbel szemben megállhasson”.¹

Akár Széchenyi, Wesselényi, Deák, Eötvös és Kossuth, akár Kölcsey, Beöthy Ödön, Bezerédy István, Szentkirályi Móric, vagy Klauzál Gábor közéleti működését nézzük: mindannyinál egyik vezető cél „a gyengének védelme, fölemelése, hogy az erősebbel szemben megállhasson”.

Ezt a célt szolgálja egyebek között a „misera plebs contribuens” sorsának fokozatos javítása, mely az úrbéri törvények egész sorában jut kifejezésre és arat 1848-ban teljes diadalt. A protestánsok vallásszabadsági igényeinek kielégítése a vegyes házasságok és az áttérés dolgában; a zsidók védelmének kiterjesztése. A humanizmus, méltányosság és igazságérzet szelleme lengi át azokat a reformtörekvéseket is, melyek az anyagi és eljárási magán- és büntetőjog korszerű átalakítására és a közteherviselés elvének kimondására, a nemesek és nemnemesek,

¹ Dékáni megnyitó beszéd. – A „gentleman” szóban benne van: a jóindulat, az emberbaráti érzés, a gyöngédség, a gyengék érdekeinek önzetlen felkarolása. És a magyar reformkor liberális nagyjai valóban gentlemen-ek voltak a szó legnemesebb értelmében.

katholikusok és akatholikusok közötti bántó jogi különbségek kiküszöbölésére irányulnak. És miközben védik a gyengék (jobbágyok, városok és polgárok, protestánsok, zsidók) érdekeit a magyar rendi állam két legnagyobb hatalma: a vármegyei nemesség és a katolikus egyház ellen; miközben szabaddá teszik a földet, a népet, a sajtót, a tudományt, a vallást és az elavult privilégiumok, károssá vált rendi különbségek ellenében a modern állampolgári jogegyenlőség útjait egyengetik: nem feledkeznek meg az 1830. szabadságharcban letiport lengyelekről sem.

A 48 előtti magyar liberalizmus programjának a nemes emberbaráti és igazságérzet sugallta szabadsági és egyenlőségi irányon kívül másik uralkodó vonása és rugója a nemzeti eszme. Ez a liberalizmus is, miként a körülbelül egyidejű francia, olasz és német liberalizmus szabadelvű és nemzeti egyszerre. Vezérszavai a nemzeti újjászületés, a nemzeti egység, a nemzeti nagyság. A magyar liberálisok politikájában is a szabadelvűség a nemzetiség szolgálatában áll. Szabadelvű politika azért, hogy valóban nemzeti lehessen.

Íme, a nemzetébresztő Széchenyi liberális politikájának végső célja közismert gyönyörű szavai szerint: „az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait, mint ereklyét, megőrizni s szeplőtlen minéműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokká kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni”. A főszempont nála nem az alkotmány, hanem a nemzetiség, mert meggyőződése szerint az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de az elveszett nemzetiség örökre oda van. Ezt a nemzeti célt szolgálja átfogó reformterve, melynek vezérlő gondolata: „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni!” Honunk minden lakosát a nemzet sorába iktatni, a rendileg széttagolt nemzeti testet eggyé olvasztani: a tulajdon szabadságát, a törvény előtti egyenlőséget, a munka szabadságát, a szabad verseny és a hitel lehetőségét megteremtő szabadelvű reformok életbeléptetése által.

Széchenyinek és a nemzeti újjáébredés vezéralakjainak általában főcélja nem egyszerűen egy liberális állam, hanem a magyar nemzeti állam megalapítása, a magyar alkotmány és magyar nemzetiség védelme és egyben kifejlesztése liberális alapon a nyugati nagy nemzetek mintájára.

A magyar szabadelvű politika erősen nemzeti jellegét, bizonyítja a nyelv és nemzetiség nagy szerepe a reformkor küzdelmeiben. Hiszen már 1790 óta, tehát a korszakalkotó 1825. évet megelőzőleg, annál inkább ezt és a liberális országgyűlési ellenzék kialakulását követőleg találkozunk szaporodó számban törvényekkel, amelyek a magyar nyelv tanításáról, kiműveléséről, a hivatalos életben való fokozatos terjedéséről és a

nemzeti művelődés egyéb szükséges eszközeinek megteremtéséről rendelkeznek. Magyar Akadémia, Nemzeti Múzeum, Nemzeti Játékszín támad a magyar nyelv és nemzetiség szolgálatára.

És az is bizonyos, hogy szabadelvűség és nemzetiségi egyenjogúság összeütközésében a magyar liberalizmus a magyar nyelv uralkodó állása mellett döntött.

A „liberális” elnevezés nálunk azok megjelölésére szolgál, akik 1848 előtt a konzervatív párttal szemben a magyar alkotmányok nemzeti és demokratikus szellemben való átalakításáért küzdenek. „Aç állami és társadalmi élet hibáinak és hiányainak szabadelvű reformok útján való javítása és pótlása, kapcsolatban az alkotmányon s különösen a szabadságjogokon ejtett sérelmek orvoslásával: ebből áll a Deák által képviselt speciális magyar szabadelvű politika.”¹

Ez átvezet annak a kérdésnek rövid tárgyalására, hogy miben különbözik a reformkor magyar liberalizmusa a nyugati (kontinentális) liberalizmustól? E kérdés felvetése annál inkább indokolt, mert hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy az emberi szellem egyetemes áramlatai – legalább is az életerős és életképes népeknél – mindig és mindenütt sajátos nemzeti alakban, a nemzeti szinguláris egyéniség prizmáján áttörve, jelennek meg. Igazában nincs pl. „felvilágosodás” in abstracto, csupán angol, francia, német, magyar stb. „felvilágosodás”. Így vagyunk a liberalizmussal is. A magyar nemzet értékét az európai művelődés szempontjából éppen az a kétségtelen tény adja meg, hogy ennek a művelődésnek mindig önálló, eredeti, senki más által nem pótolható munkása volt, mert hiszen a nyugatról átvett eszméket, intézményeket mindig át tudta hatni sajátos nemzeti felfogásának jellemző vonásaival. Miféle eltéréseket, miféle sajátos egyedi vonásokat mutat a magyar reformkorszak liberalizmusa a kontinentális liberalizmussal szemben?

Ennek a magyar liberalizmusnak első ismertető jegye: reformáló célja mellett is még mindig megmaradt sérelmi jellege. Az országgyűlési ellenzék, mely addig gravaminális politikát folytatott, csak a harmincas évek folyamán alakul át Széchenyi, Kölcsey és Deák iránymutatása mellett sérelmi pártból reformpárttá. Törekvése az alkotmány biztosítása, a sérelmek orvoslása mellett a modern, demokratikus Magyarország megteremtése, a történelmi alkotmány alapjainak összeegyeztetése a szabadelvű haladás elveivel. Ez a gravaminális jelleg természetszerűleg adódik Magyarország történeti helyzetéből, az önálló állami lét fenntartásáért a bécsi beolvasztó törekvések ellen folytatott sok százados, soha meg nem szűnő élet-halálharcból.

¹ A Magyar Nemzet Története. IX. k. 459. 1.

További jellemző vonása: a mérséklet, a fokozatos haladás, a jogtisztelet szelleme. A magyar liberalizmus távol áll a forradalmi radikalizmustól. Széchenyivel együtt „egy szelíd s convulsio-nélküli reformatiót” kíván. Nivelláló, kiegyenlítő, egyenlősítő munkáját nem jogfosztással, hanem jogkiterjesztéssel végzi. Nem szünteti meg a nemesség privilégiumait egyiknapról a másikra, hanem a nemesség jogait kiterjeszti minden honpolgárra, az állam minden tagját, a nemnemeseket is, felveszi az alkotmány sáncaiba. Megteremti a jogegyenlőséget „nem a nemes joga csonkításával, de a nem-nemesnek a nemességhez emelésével”. Meghagyja a nemesek választójogát; még Kossuth sem követeli azonnal az általános szavazati jogot és nem ellenzi a cenzusos választójog behozatalát. A magyar liberális ellenzék oly mértékben idegenkedik minden elszietett alkotmányreformtól és annyira ragaszkodik a hagyományos vármegyei intézményhez, „az alkotmányosság védbástyáihoz”, hogy vezető tagjai még a 40-es évek közepén is időelőtti, természetlen elméletnek mondják báró Eötvös Józsefnek a modern képviselői törvényhozás és a központosított, felelős kormányzat behozatalát kívánó reformprogramját, amelyért nem hajlandók a kipróbált municipális rendszert cserébe adni. Eötvöst és centralista társait pedig gyakorlatiatlan doctrinaire-eknek csúfolják. Történeti tény, hogy az a Kossuth követeli rögtönözve a párisi forradalom hatása alatt és valósítja meg 1848 tavaszán a központosított, felelős kormányt, aki erről 1847 júniusában az ellenzéki nyilatkozat szerkesztésekor még azt vallotta, hogy „az csak egy theoretikus nézet, mely mostanság úgysem jön alkalmazásba”. A 48 előtti fokozatos haladás szellemének tipikus példája a híres híd-törvény (1836: XXVI. t.-c), mely kimondván, hogy a Buda és Pest között építendő állandó hídon „hídvámot kivétel nélkül mindenki fizetni tartozik”, ezzel a szerény kezdéssel üt rést a nemesi adómentesség évszázados privilégiumán.

Nem kevésbé jellemző, hogy az úrbéri tartozások megszüntetésével kapcsolatban „a törvényhozás a magán földesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezi”. (1848: IX. t.-c.)

A nyugati liberalizmusról azt szokták mondani, hogy tekintélytagadó, tehát vallás- és történetellenes irányú, egyoldalúan racionalista és doctrinaire, hogy továbbá nem az egész nemzeti társadalom javát tartja szem előtt, hanem csupán egy társadalmi osztály: a birtokosok, a tőkésék, szóval a vagyoniilag erősek érdekeit szolgálja a vagyoniilag gyöngék ellen.

Mindez a szemrehányás nem vonatkozhatik a 48. előtti magyar liberalizmusra, melynek Janusarcú pro grammjában egyaránt benne van az ősi alkotmányon ejtett sérelmek orvoslása és a demokratikus reform előbbrevitele.

Széchenyi István reformtörekvéseinek központjában az a nagy probléma áll: „Mikép lehessen honunk minden lakosinak polgári létet adni, hogy azáltal nemcsak a fejedelemtől lefelé mindenkinek sajátja ne kockáztassék vagy csorbítottassék, hanem mindenkinek, a privilegiáltként mint az anélkülinek, valódi haszna nagyobbítottassék és biztosítottassék is?” És örök dicsősége a magyar nemességnek, tehát a magyar földbirtokos-osztálynak, hogy a hazafias áldozatkészségnek gyönyörű példáját mutatva, privilégiumait önmaga törülte el.

Azt már fentebb láttuk és igazoltuk, hogy a 48 előtti magyar liberálisok egyik vezető célja: a gyengének védelme az erősebb ellen.

A magyar liberalizmusra igazságosan nem lehet rákenni a tekintélytagadó vallás- és történetellenesség, a merev racionalista és doctrinaire irányzat vádját. Széchenyi, Deák és Eötvös mélyen vallásos, hitbuzgó katolikusok voltak, kik éppen ezért a lelkiismereti szabadság hívei és az egyes vallásfelekezetek között az egyenlőség és viszonyosság megalapítására törekedtek. Ismeretes, hogy a két utóbbi nagy államférfi az állam és egyház viszonyát illetőleg abban a gondolkörben mozgott, amelyet „a szabad egyház szabad államban” jelszavával szoktak megjelölni. És ha találkozunk is a reformkor országgyűlésein olykor egyházellenes kifakadásokkal, ezek korántsem az illetők vallásos érzületének hiányából, hanem a felekezeti türelmetlenség túlkapásai elleni védekezésből származnak. Egyébként már itt kiemeljük, hogy a liberális életirány, mint ilyen, egyáltalában nem vallásellenes, hanem az egyéni vallásszabadság védelmét követeli. A magyar liberalizmus nem is történetellenes célzatú. Ostromot intéz ugyan a rendi alkotmány elavult ócskaságai ellen, de reformtörekvéseiben tekintettel van a történelmi jogra. Bizonyos újításokat tervez, de nem azért, hogy ősi alkotmányunkat sarkaiból kiforgassa, hanem hogy „azokat több századi viharok ellen megint felacélozza”.² Nem forradalmat, hanem megrázkódtatás nélküli alkotmánymódosítást akar törvényes úton. Még Kossuth sem akar a történelmi alappal szakítani, mindig a legnagyobb tisztelettel beszél a magyar nemességről, a jövőben is neki szánja a vezető szerepet. Szabadelvűség és nemzetiség, szabadelvűség és vármegye közötti összeütközésben egyaránt a szabadelvűség húzza a rövidebbet a magyar történelmi nemzet és az ősi vármegye javára. Ami az utóbbit illeti, Kossuth 1848 április 2-iki beszédében hangoztatja, hogy annyira szerelmes a municipiális szabadságba, „hogy mintsem a megye megszűnjék, később inkább a miniszteriális törvényt is megbuktatni igyekezni”.³

¹ Stadium.

² U. o.

³ Idézve Szekfű: Három Nemzedék c. könyvében (122. 1.).

Ami végül a racionalizmus és doctrinaire-ség vádját illeti, nagyon figyelemreméltó, hogy Széchenyi, Deák és Kossuth a magyar alkotmány oly gyökeres átalakítására, aminőt Eötvös és elvarárai a negyvenes évek közepén terveztek, akkoriban még csak gondolni sem mertek s ezért Eötvösöknek a képviseleti és kormányzati centralizációért folytatott küzdelmét időelőtti-nek tartották, a centralistákat pedig gyakorlatiatlan doctrinaire-eknek csúfolták. Viszont a centralisták, habár akkori municipális rendszerünket a haladás, rend és szabadság nevében a leghevesebben ostromolták, ismételten kijelentették, hogy ezen meggyőződésük ellenére az állami egység legfőbb jogi akadályait, a vármegyéket, mindaddig az ősi alkotmány védpajzsának tekintik s róluk nem hajlandók lemondani, míg újabb, hatásosabb alkotmánybiztosítékokat (népképviseleti országgyűlés és felelős minisztérium) nem nyerünk. Igaz, hogy az akkori liberális közvélemény hajlandó volt Kossuthal együtt hinni a szabadság egybeolvasztó erejében a hazánkban lévő nem-magyar nemzetiségek irányában is, ámde ez a rózsás optimizmus annál érthetőbb, mert akkoriban nem állottak még rendelkezésre az ellenkezőt bizonyító véres tapasztalatok. Másrészt az a rendkívül méltányos – mondhatni -, gavalléros fel-fogás, melyet Széchenyi, Deák és Eötvös a nem-magyar nemzetiségek tagjainak egyéni szabadságjogai s általában jogi helyzete iránt tanúsítottak, egyenesen példaadó lehetne Magyarország határaitól nemcsak keletre, hanem sok részben nyugatra is.

Gr. Tisza István Az agrárius kérdéstről című, 1887-ben írott értekezésében a következőket mondja: „A liberális szónak ötven év óta nagy varázsa van minálunk. Nemzetünk erős jellemének egész hevével lépett a reformok terére, hogy kipótolja századok mulasztásait... De *a szabadelvűség nem szolgál dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott felszók vak követéséből, nem a frázis uralmából áll.* Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katekizmusban, mely a francia szabadelvű iskola sarktételeit foglalja magában, hanem azt, előmozdítja-e az *a nemzet* fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai szabadság felé”.

A fiatal Tiszának ebben a bölcs intelmében foglalt igazságot tartotta szem előtt a 48 előtti reformpárt, melynek különleges nemzeti liberalizmusa a nyugati (kontinentális) liberalizmustól lényeges eltéréseket mutat. Ez egészen természetes, mert hiszen az emberi eszmék eltérő viszonyok között különböző eredményekkel járnak, sajátosan színeződnek, megvalósulásuk mikéntje mindenütt a környezet elhatározó befolyása alatt áll, az illető nemzeti társadalom történeti fejlődésétől és mindenkor adott viszonyaitól függ. A francia és német liberalizmus csak a fejedelmi abszolút hatalom és a rendi állam

béklyói ellen folytat felszabadító háborút, a magyar liberális ellenzék ezenfelül a végveszélyben forgó pusztai állami és nemzeti lét, az alkotmány és nemzetiség megmentése és biztosítása érdekében vív élet-halálharcot. A magyar liberalizmus tehát már ezért is szükségszerűen különbözik a nyugati népektől.

„A II. József-féle felvilágosodás – jegyzi meg találóan Concha – más növényt érlel meg nálunk, mint Ausztriában, nemcsak mert más talajon művelik, de mert más is az öntözője.”¹

Nos, a magyar reformkorszak liberalizmusa már annál-fogva is más növény, mint a nyugati, mert más az öntözője. Nem a városi polgárság, hanem a középnemesség, a magyar tiers état. Nem foglalkozunk itt ennek az egészen különleges magyar jelenségnek okaival. Bennünket csak maga a tény érdekel és az a következtetés, hogy – eltekintve egyéb sajátos ismertető jegyeitől – a magyar liberalizmus bizonyára azért kevésbé racionális és doctrinaire jellegű, mert hordozója a magyar középnemesség volt. Tehát nem olyan emberek, akik tényleges társadalmi nyomatékuknak megfelelő jogi helyzet kivívására törekedtek, hanem olyanok, akik a maguk kiváltságos állását, egyéni és politikai szabadságát kívánták megosztani azokkal a milliókkal, akik az alkotmány sáncain kívül állottak.

A magyar liberalizmus úttörő zászlóvivői nem a világtól idegen (weltfremd) filozófusok és professzorok, hanem politikusok. A magyar fő- és középnemesség kiváltságai, általában a megyei és parlamenti élet emlőin nagyra nőtt, közéletileg iskolázott, az állami lét követelményeit nem pusztán könyvekből, hanem tapasztalatból ismerő gyakorlati politikusok. Locke, Smith, Bentham, Montesquieu, Benjamin Constant és Tocqueville iratainak avagy Rotteck és Welcker Staatslexikon-ának tanulmányozása mellett is megmaradnak sajátosan magyar jellegű nemzeti liberálisoknak.

Tisza Istvánnak igaza van. „A magyar liberalizmust a kontinentális liberalizmustól – valóban – mélyreható különbség választja el.”

És ezzel áttérünk tulajdonképpeni tárgyunkra.

II. Tisza István liberalizmusa és szociális érzése

Liberalizmus és szociális érzés? Mi köze a kettőnek egymáshoz? Mai antiliberalis korunkban gyakran hallani azt a frázist, hogy a liberalizmus a legrútább önzést jelenti, a gazdaságilag erősek, a kapitalisták önzését a munkásokkal szemben; mások kizsákmányolásának szabadságát, a korlátlan egoizmus ural-

¹ Concha: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. 65. 1.

mát, vagy legjobb esetben a teljes közönyt mások, a gazdaságilag gyengébbek irányában. Ez a frázis azon a teljesen téves hiten alapul, mintha a liberális irány azonos volna az egocentrikus, libertinus életelvel és nem veszi figyelembe, hogy a liberalizmus mindig az egész társadalom javát, nem pedig csak egyes osztályokét, érdekcsoportokét tartja szem előtt. Hiszen erre utal a híres Bentham-féle formula „a legnagyobb szám legnagyobb boldogságáról”. Smith A., a gazdasági liberalizmus tudományos megalapítója, mindig tiltakozott a munkásosztály kizsákmányolása ellen, hangoztatván, hogy a gazdasági önérdkeknek megvannak a maga áthághatatlan erkölcsi korlátai. Concha Győző is óva int a liberalizmusnak az egoizmussal vagy libertinizmussal való összetévesztése ellen. Utóbbi a liberális iránynak elfajulása, torz alakja. Ugyanő figyelmeztet a liberalizmus valódi értelmére és keresztény jellegére, keresztény eredetére. „A chinai, az ind civilizáció – úgy mond – nem ismeri a liberalizmust, az ó-szövetségben vagy a talmudban, a korábban hasztalan keressük. *Az újszövetség isteni tanaiból*, az evangélium megörökítette világeseményből, az isteninek abból a megnyilatkozásából *fakadt*, amely az istenit az emberivel örökre válhatatlanul összeforrasztotta”.¹

Valóban nem elég azt mondani, hogy a liberalizmus szülői: „első generációban a francia forradalmi tanok, második generációban a felvilágosodás, közelebbről a racionalizmus és rousseai elméletek”.² Nem elég és nem helyes. Nem helyes, mert a francia forradalomban Rousseau, a korlátlan népszarnokság apostola győzött és nem a liberális Montesquieu, az egyéni és politikai szabadság halhatatlan hirdetője; mert a „felvilágosodás” racionalizmusa egyáltalában nincs szükségképi kapcsolatban a liberalizmussal, hiszen a történeti valóságban a felvilágosodás bölcselete éppúgy vezetett az egyéni és politikai szabadság rendszeréhez, mint a népboldogító, mindenbe beleavatkozó, atyáskodó rendőrállamhoz; mert éppen Rousseau az, ki a korlátlan népfelség elvénél fogva veszi tagadásba a keresztény eredetű liberalizmus legfontosabb követelményét, a lelkiismereti szabadságot, amelynek a más vallású állam kényszere elleni biztosítása volt a reformációval kapcsolatban kiinduló pontja az emberrel veleszületett egyéni alapjogok természetjogi elméletének, mely aztán az egyén állammentes, önálló hatáskörének fokozatos alkotmányjogi kialakulására vezetett. A liberalizmus szülői után kutatva, ne feledkezzünk meg soha a kereszténységről, a liberalizmus elapadhatlan ősforrásáról, mely az emberi élet súlypontját a külső viszonylatokból a lélek belsejébe, az ember és Isten közötti viszonyba

¹ Dékáni megnyitó beszéd.

² Szekfü: Három Nemzedék. 78. 1.

helyezve, hangsúlyozza az ember öncélú méltóságát az állammal szemben és így annak az általános meggyőződésnek válik úttörőjévé, amely szerint az egyes egyén a legnagyobb földi hatalom, az állam irányában is, kell, hogy jogilag biztosított szabadsági körrel bírjon földöntúli és világi céljainak legjobb tehetsége szerinti szolgálatára. A keresztyénség a szabadság vallása és a szeretet vallása. Alapelve a felelősségérzet, a kötelességteljesítés mások irányában az emberiség szolidaritásából folyólag. A liberalizmus, mely az újszövetség isteni tanaiból fakadt, nemcsak a szabadság elvét, hanem az emberszeretet elvét is jelenti. Íme, liberalizmus és szociális érzés szoros együvértartozása. Szociális érzés nélkül nincs igazi liberalizmus. Utóbbi az egész, melynek előbbi egyik alkotórésze.¹

Gr. Tisza István liberálisnak nevezte magát. Vájjon miben áll az ő liberalizmusa? Liberális volt-e valóban a szó általános európai, nyugati kontinentális és különleges magyar, reformkorszakbeli értelmében?

A következőkben csak arról lehet szó, hogy dióhéjba foglalva mutassuk be Tisza István liberalizmusát az egyéni, társadalmi és politikai szabadság bizonyos nagyfontosságú vonatkozásaiban.

A liberális program egyik alapvető tétele, kiinduló pontja az állami beavatkozásnak lehető megszorítása az egyén összes erőinek lehető legteljesebb, szabad kifejtése érdekében. Locke és Smith, a politikai és gazdasági liberalizmus tudományos megalapítói, mindössze annyit kívánnak az államtól, hogy az ember életét, szabadságát és tulajdonát biztosítsa. Az állam eleget tesz kötelességének, ha kifelé a társadalmat megvédi más államok támadásai ellen; ha befelé igazságot szolgáltat és végül oly közintézmények létesítéséről és fenntartásáról gondoskodik, amelyek az egész társadalom érdekeit szolgálják és amelyek létesítése szabad társadalmi úton nem lehetséges. A liberális államfelfogás szerint tehát az állam célja lényegileg mindössze a jogfenntartás, vagy amint a mi Eötvösünk mondja, az egyéni szabadság biztosítása. Ferdinand Lassalle az ilyen államot nevezi gúnyosan „Nachtwächterstaat”-nak. A liberális állam, ellentétben a szocialista állammal, tevékenységét a lehető legszűkebb körre szorítja a szabad egyéni és társadalmi tevékenység javára.

Gr. Tisza István (amint beszédeiből és irodalmi dolgozataiból világosan kitűnik) szintén a túltengő állami beavatkozás,

¹ Szépen fejtegeti Pauler Ákos Individualizmus c. cikkében (Közgazdasági lexikon II. k. 18-19. l.), hogy az alapjában individualisztikus irányú keresztyénségben, mely az egyén öncélúságát hirdeti, „^?^” hatalmas szociális elem is, a szeretet, mely annyira lényeges alkotó része, hogy az egyéni üdvözülés hatalmas individualisztikus eszményének elérése éppen egy szocialisztikus alapfeltételtől függ, embertársaink iránt való kötelességeink betöltésétől.

az állami mindenhatóság határozott ellenfelének vallja magát. Érdekes, hogy mindjárt 1888 február 3-án mondott képviselőházi szűzbeszédében mezőgazdasági bajaink, főleg a kisbirtokosok nehéz anyagi helyzetének orvoslásáról szólva, a gyökeres tartós javulást e téren nem az állami beavatkozástól, hanem az egyéni energia, az egyéni kezdeményezés és tevékenység fokozásától, a bajok forrását alkotó egyéni tulajdonságok megváltozásától várja. Ugyanilyen szellemben nyilatkozik bővebben egy évvel előbb az agrárius kérdésről szóló tanulmányában, állást foglalva az állami mindenhatóság tanának – kivált a német közgazdasági és szociálpolitikai irodalomban (Stein és Schaff le) – tapasztalható megújulása ellen, mely az állami beavatkozást „minden téren mind hangosabban követeli s határozottan tért foglal azon felfogás, mely szerint a társadalmi osztályok sorsa nem saját erélyöktől, hanem az intézményektől függ s a közjólétet csak a társadalmi élet rendszabályozása, hogy úgy mondjam, annak rendőri felügyelet alá helyezése biztosíthatja”. Meggyőződésének egész hevével száll síkra az egyéniség szabad kifejtése mellett, mert hiszen valamely ország sorsa végeredményben nem törvényein, nem állami gépezetén fordul meg, hanem a társadalom tagjainak egyéni erején, miért is „az egyéni felelősség érzetének, az egyéni erőnek és képességeknek fejlesztésére s nem gyöngítésére irányul minden bölcs politika”. Ugyanily határozottsággal szól a túltengő állami beavatkozás káros hatásai ellen 1910 dec. 11-én Széchenyi Istvánról mondott emlékbeszédében. „A gazdasági erők ne maradjanak rendezetlenek, de ne állami parancsszó rendezze őket, hanem szervezzék magukat a társadalmi, a szabad egyesülés, a szabad önkormányzat alapján. Ha kívánjuk is az állam beavatkozását, az állam korlátozó és tiltó kezét ott, ahol arra feltétlenül szükség van, de ne felejtjük el soha, hogy *minden állami korlátozás magában véve hátrányos*, mert gyengíti az egyén akcióképességét, gyengíti az egyéni erőt, az egyén felelősségérzetét, gyengíti azt a fajsúlyt, amellyel a társadalom minden tagjának bírnia kell, ha azt a társadalmat nagy célok elérésére hivatottá akarjuk tenni. *És ahol csak lehet, védjük a gyengét azáltal, hogy erősebbé tegyük őt, de ne azáltal, hogy béklyót rakjunk az erős kezére; tegyük versenyképessé őt is* és a verseny elé csak ott állítsunk korlátot, ahol a jog és igazság az elhagyott társadalmi osztályok védelme szempontjából feltétlenül és elkerülhetetlenül szükségessé teszi. *Itt általános jelszavak nem vezethetnek bennünket*: minden egyes esetben gondosan kell megvizsgálunk, meddig kell elmennünk az állami rendelkezés, a szabad mozgás korlátozása terén. De éltető princípiumunk legyen az, hogy ahol csak lehet, hagyjuk meg a társadalom szabadságát és önkormányzatát és *az állami beavatkozást a lehető legszűkebb körre szorítsuk*. Ha így járunk el, hívek maradunk a szabadság azon

tanításához, amely Széchenyi Istvánnak minden tetteben, minden szavában megnyilatkozott.”

Ezen hosszúra nyúlt idézetből kettő világos. Egyrészt az, hogy Tisza István liberális volt, mert hiszen a liberalizmus alapdogmájának megfelelően az állami beavatkozást a lehető legszűkebb körre kívánja szorítani. Másrészt az, hogy reálpolitikus volt. Az ő szabadelvősége (hogy fentebb Idézett szavait alkalmazzuk) valóban „nem szolgai dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott jelszók vak követéséből áll.”

Első miniszterelnöki programbeszédében (1903 nov. 6.) kiemeli, hogy „a kormánynak két kardinális irányelve van: a szabadelvőség és a nemzeti szempont. Az a szabadelvőség, amelyik nem apriorisztikus, általános igazságok hangoztatásában, szükségnélküli napirendre hozatalában és elhamarkodott megvalósításában rejlik, hanem amely számol az élet gyakorlati igényeivel és azokat a kérdéseket igyekszik megoldani, amelyek - nek megoldását a nemzet gyakorlati érdekei valóban szükségessé teszik és amelyek a megoldásra megértek, de azután minden egyes kérdés megoldását határozott szabadelvű szellemben fogja meg, vagyis úgy, hogy azoknál a szabadelvőség, a jogtisztetet szempontjai valóban érvényesüljenek”. íme, így fest Tisza István nemzeti szabadelvősége! Az a szabadelvőség, melyet a nemzeti szempont irányít és korlátoz. De, hiszen, mint nagy állambölcselelnk, Concha Győző, többször idézett dékáni megnyitó beszédében mondja: „a liberális irány mindenkinek egyenlő érvényesülést ad hitben, tudásban, anyagi javakban a nemzet megdicsőülése végett; az egoizmus a nemzettel nem törődik, csak a többitől elkülönzött egyesnek hitét, tudását, jólétét tartja szem előtt, bármi kára legyen belőle másnak, & nemzetnek”. Tisza István sohasem téveszti össze a liberalizmust az egoizmussal. Távol áll a manchesteri szélsőséges doktrínától. A gyengét erősebbé akarja tenni. Az állami tevékenység határainak megállapításánál sem nyargal általános elméletek vesszőparipáján, hanem a konkrét esetek gondos mérlegelésével dönt e nagyfontosságú kérdésben. Sőt liberális felfogása nem akadályozza abban, hogy az „építő nemzeti munka” céljait szolgáló, sokféle ágazó gazdag reformprogramot dolgozzon ki.

Lássuk immár Tisza István liberalizmusát a nemzeti életnek e részben döntő fontosságú megnyilatkozásaiban: közigazdaság és szociálpolitika, vallás, nemzetiségi kérdés, önkormányzat és parlamentarizmus terén.

Az angol klasszikus nemzetgazdasági írók csapásán haladva, kezdettől fogva a gazdasági szabadság meggyőződéses híve. Erre vallanak ifjúkori tanulmányai: Az agrárius kérdéstről és tíz évvel később a Magyar agrárpolitika című nagyterjedelmű röpirata (1897), nemkülönben képviselőházi beszédei. Az agrárius kérdéstről szóló értekezésében a hagyományos gazdasági libe-

ralizmus elvei szerint határozottan állást foglal a német és magyar agráriusok minden olyan törekvése ellen, mely a kisbirtokosok védelmére a Homestead and Exemption törvények hatása alatt a végrehajtás alóli mentességet követeli kapcsolatban a hitelnek szövetkezeti alapon, szükség esetén általános kényszerszövetkezet útján való szervezésével. Figyelmeztet, hogy a hitelszövetkezetek alapítása, melyben agráriusaink a kisbirtokosok bajainak valóságos panaceáját látják, üdvös dolog ugyan, de csak ott, ahol annak előfeltételei meg vannak és ha haszon helyett pótolhatlan kárt nem akarunk okozni, nem szabad a hitelszövetkezeteket általánosítani s éppen ott nem lehet sikerrel alkalmazni, ahol az elszegényedés a legnagyobb. Véleménye szerint helyesek ugyan az oly rendszabályok, mint pl. a kamatláb s a korcsmahitel megszorítása, vagy a szesz árának tetemes felemelésére vezető adópolitika. És ezek a rendszabályok csupán a baj szimptomáit érintik, gyökeres javulást csak a baj forrását alkotó egyéni tulajdonságok megváltozásától, a műveltség, józanság, takarékosság és szorgalom terjedésétől várhatunk. Ezt kell előmozdítania államnak és társadalomnak. El kell hárítanunk minden korlátot az egyéni tevékenység szabad kifejtése, az erélyesebb elem hódítása elől. És mindenekelőtt szükséges, hogy a társadalom minden tagját „azon meggyőződés hassa át, hogy ki-ki saját szerencséjének kovácsa... Rossz szolgálatot tesz a közügynek (és ez az agráriusoknak szól), ki politikát, intézményeket, tőkét, zsidót vagy bárki mást téve minden bajért felelőssé, azon meggyőződést oltja a népbe, hogy hiában fáradna, hiában takarékoskodnék, a mai állapotok mellett úgyszólván vesznie kell”. Széchenyi Istvánra emlékeztető szavak ezek, ki szintén a gazdasági szabadságtól várja a jobb jövőt és minduntalan figyelmezteti honfitársait, hogy amit csak lehet, szabad társadalmi tevékenységgel igyekezzenek megvalósítani, ne várjanak mindent a kormánytól és ne szidják mindenért a kormányt, hanem önmagukban is, sőt elsősorban önmagukban, keressék a bajok forrását.

Tisza István liberalizmusát gazdasági téren is a közérdek, a nemzeti szempont irányítja és korlátozza. A gazdasági szabadság nevében helyteleníti az agráriusoknak a birtok- és hitel-szabadság ellen irányuló terveit, óhajtja a birtokok korlátlan oszthatóságát nemzetgazdasági okokból a kisbirtoknál. Viszont ugyanezt a nagybirtoknál ellenzi és a nagybirtok osztatlan fenntartásának egyedül célhoz vezető eszköze gyanánt a hitbizományi intézmény fenntartását kívánja, habár nem jelenlegi alakjában. Ezen látszólagos ellenmondás indokolására kifejti, hogy a birtokkötöttséggel járó súlyos hátrányokat ugyan csak annyiban szabad fenntartanunk, amennyiben a közérdek valóban megköveteli, mégis szükségünk van a közérdek szempontjából oly nagybirtokos családok létezésére, amelyek a

főrendiházban rendesen megjelenhetnek, a valódi és életerős önkormányzat társadalmi alapját alkotják és mindenekfelett: nemzetiségi vidékeken a magyar állami egység védbástyái. „Nemzetiségek által lakott vidékeken – úgymond – minden úri ház gócpontja, őrállomása a magyar hazafiságnak, minden úri család befolyása a nemzeti ügy javára érvényesül... s minden rombadülő úri házzal fogy az erő, mely a magyar államnak e téren szolgálatában áll.” A hitbizomány melletti állásfoglalásától nem tartja vissza az a tudat, hogy népszerűtlen eszmét hangoztat és hogy a hitbizomány nem tartozik az úgynevezett liberális intézmények közé. Lelke egész hevével híve ugyan a szabadelvű haladásnak, de ellensége minden szolgai dogmatizmusnak s ezért azt tartja, hogy ha „ez intézmény fejlesztését *nemzeti* szabadságunk érdekei követelik, úgy ne törődjünk vele, hogyha szabadelvűség hiányával, vagy bármi mással vádoltatunk.”

A Smith Ádám szellemi vezetése alatt álló liberális gazdasági politikának tudvalevőleg egyik főkövetelése: a szabadkereskedelem a nemzetek közötti szabad verseny érvényesülése érdekében, a védvám és a különböző kedvezményezési és korlátozó eszközöknek mellőzésével. Ezzel szemben Tisza István Magyar Agrárpolitika c. röpiratában, mely az akkori súlyos helyzetben lévő mezőgazdaság bajainak orvoslásával foglalkozik, arra a végső következtetésre jut, hogy „az egyedüli mód, az európai gazdán állami eszközökkel segíteni, a védvámokban rejlik”. S miután az Ausztriával fennálló vámszövetség mellett – a belfogyasztás fokozódása következtében – a vámkülföldre kivihető feleslegeink egyre csökkennek, a védvámok hatása tehát mindinkább érvényesül: „meg kell újítanunk a vámszövetséget Ausztriával s ezzel kapcsolatban kell mezőgazdasági vámszövetségünket kiegészítenünk és tovább fejleszteniünk”. Liberális gazdasági felfogása ellenére gróf Károlyi Sándor és agrárius társaival szemben ismételten védelmébe vesz a merkantil kereskedelmi politika fegyvertárából kölcsönzött bizonyos eszközöket. (így pl. a malmok állami kedvezményeit, a búza- és lisztkiviteli jutalmakat stb.)

Tisza István legkevésbé sem tagadja, hogy a korlátlan gazdasági szabadságnak kellő átmenet nélküli érvényesülése 1848 után nálunk is sok tekintetben káros hatással volt, mindamelllett második miniszterelnöksége alatt azt a kijelentést teszi, hogy „rám nézve az életemnek egyik legkeservesebb tapasztalata volna, ha arról kellene meggyőződnöm, hogy a gazdasági szabadság elve a magyar birtokpolitika terén csődöt mondott”.¹ Ugyancsak a gazdasági szabadság, a szabad verseny elvéből folyólag kívánja a munkások sztrájkjogának tör-

¹ 1916 június 16-iki képviselőházi beszéd.

vényes elismerését, e jog gyakorlásával járó visszaélések kiküszöbölése mellett; hangoztatja a sztrájk jelentőségét a munkások életviszonyainak javításában. És ezzel áttérünk arra a kapcsolatos kérdésre, hogyan fest az ő liberalizmusa a szociálpolitika terén és milyen volt szociális érzése?

Hallottuk már, hogy Széchenyi Istvánról szóló emlékbeszédében, hol pedig az egyéni szabad erő kifejtésnek a gazdasági életben való alapvető fontosságát hirdeti, a gyenge védelmet, versenyképessé tételét is kívánja. Egy későbbi beszédében pedig azt mondja, hogy „mindig a legnagyobb hévvel tiltakoztam az ellen, hogy a liberalizmus szent elve azonosíttassék azokkal a gazdasági irányzatokkal, melyek a gyengék iránti közönyösséget írták zászlajukra”.¹ Távol áll tőle a „laissez faire, laissez aller” szélsőséges elve. Annál meglepőbb, hogy legújabbán azzal a meglepő állítással találkozunk, hogy „a közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló Tisza Istvánban a szociális érzék teljesen hiányzott”.² Ennek az állításnak homlokegyenest ellenmond Tisza István magánélete és közéleti működése, egészen eltekintve attól, hogy legkevesbbé sem tartozott „a manchesteri iskola elveit valló doctrinaire liberálisok” táborába.

Aki Tisza Istvánt csak némileg ismeri, tudnia kell, hogy mily ragaszkodó mély szeretettel viseltetett a magyar nép, különösen a falu értelmes, józan, tisztességtudó népe iránt, melyet szívébe zárt jó és rossz tulajdonságaival együtt. Köztudomású, hogy a magyar parasztot a világ legkülönb emberfajtájának tartotta. De ép úgy szívében viselte az ipari munkásság anyagi és erkölcsi érdekeit, politikai nevelését és az alkotmány sáncaiba való fokozatos bevetését munkálta. Az ő szeretete persze frázis nélküli szeretet volt, nem a demagóg ömlengése, hanem „tettekész emberszeretet”, melyet maga is gyakorolt és másoktól is megkövetelt. Jól mondja Nagy Miklós, hogy mostanában megjelent háborús levelei alapján „külön gyönyörű tanulmányt lehetne írni Tisza és a nép címen. Valósággal megható, ahogy ő, a hatalmas államférfi, felkarolja a kisemberek ügyét-baját”.³

Az ő meleg szociális érzését és valóban keresztyén együttérzését a munkásosztállyal talán legékesszólóbban bizonyítja „A szocializmus és az egyház” c. előadása, melyet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1903 szept. havában Nagyváradon tartott vándorgyűlésén mondott el. Legyen szabad ebből néhány idézettel szolgálnom. „Legtágabb értelemben... a szocializmus gyűjtőneve alá esik minden olyan törekvés is,

¹ 1916 június 16-iki képviselőházi beszéd.

² Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim. I. k. 134. 1.

³ Tisza István háborús levelei második kötetéről írt beszámolójában. (Bp. Szemle 1927. évi 598. sz., 466. 1.)

amely a munkásosztály sorsának javítását állami és társadalmi eszközökkel, az államhatalom s a többi társadalmi osztályok rokonszenves támogatása mellett kívánja elérni. *Ilyen értelemben véve szocialistáknak kell lennünk mindnyájunknak...*”

„Hipokrizis az emberiség haladásáról beszélni, ha a nép millióit nem hozhatjuk az emberhez méltó existenciához közelebb és kell, hogy éljen mindnyájunk kebelében annak tudata, miszerint ezen cél felé törekedni, e munkánál közreműködni, hivatása és kötelessége a társadalom magasabb osztályainak...” Kifejti előadásában, hogy a munkás anyagi és szellemi jólétének emelésére szolgáló intézkedések egész sorozatára van szükség, amelyeknek egyébként meleg szószólója volt a munkáskérdéssel kapcsolatos előző képviselőházi beszédeiben is.¹ Ilyen munkásjóléti intézkedések volnának: a termelés rendjének olyan szabályozása, mely a munkás testi épségét és egészségét kellő védelemben részesíti; a nő- és gyermekvédelem a kizsákmányoltatás ellen; kellő nevelés a munkások gyermekei számára; a munkás sorsának biztosítása betegség, baleset, aggkor és munka hiány esetére; a lakásviszonyok javítása; kellő pihenés és szórakozás lehetőségének biztosítása és mindennek felett az önképzés útjának megnyitása a munkás részére. A munkás érdekében szükséges jóléti intézkedéseket lehetőleg önkormányzati alapon kell megoldani, erőteljes autonóm munkásegyletek által. Nagyérdekű előadását ezekkel a megszívlelésre méltó gyönyörű szavakkal fejezi be: „Milyen megbocsáthatatlan bünt követünk el saját magunk s a körülöttünk élő nép iránt, midőn idegenül, sorsukkal nem törődve, bajaikat meg nem látva élünk közöttük; midőn szemet hunyunk az emberi élet azon számtalan megpróbáltatásai, küzdelmei, nélkülözéseivel szemben, melyeket ujjainkkal érinthetnénk mindenütt körülöttünk! Tegye meg bárki, aki eddig meg nem próbálta, látogasson végig egynéhány szegény családot, nem rideg alamizsnával, de jó szóra, jó tanácsra, vigaszra hajló, résztvevő lélekkel: higyjék meg nekem, *közelebb lesz lelki üdvösségéhez egy lépéssel, midőn e körútjából hazatér...* E hívó szót éppúgy intézem magamhoz, mint bárki másához. *Többet kell e téren tennünk!* (Közbevetőleg megjegyezve, egy előbbi előadásában azt mondja, hogy „embertársaink segítségének kötelezettségétől rideg adakozás vagy néhány báli-jegy vétele árán nem menekülhetünk. *Személyiségünket bocsássuk az ügy szolgálatába!*”) Erősebb lelki kapcsolatba kell a néppel lépnünk, többet kell személyünkől, gondolatainkból, érzelmeinkből e célra szentelnünk s akkor azután igaz munkásai lehetünk a nép haladásának, boldogulásának, a társadalmi békének, *a tettekben nyilvánuló felebaráti*

¹ így pl. 1891 febr. 4. és febr. 5.; 1897 febr. 9., 10. és 19-iki képviselőházi beszédeiben.

szeretnek és szocialisták leszünk a szó legnemesebb emberi és krisztusi értelmében.”

Azt mondja Tisza István a világháború vérzivatarai között, 1917 február 28. képviselőházi beszédében: „Meggyőződésem, hogy a világtörténet fordulópontján vagyunk, egy új korszak küszöbén állunk... Ez új korszak igazi jelgéje az emberi méltóság és az emberi boldogság összes előfeltételeinek megszerzése az egész emberiség, a nagy tömegek számára.”

Ugyancsak a világháború folyamán írja egyik levelében:

„A fősolgabíró felterjesztésében olyan kicsinybevétele nyilvánul a szegény emberek ügyének és azok panaszának, amely egész lelki világgal homlokegyenest ellentétben áll. *Bele kell a hatóságokat abba nevelni, hogy nincs szentebb és magasabb hivatás, mint az, hogy az elhagyottak érdekeinek gondozói legyenek.*¹

És még egy bizonyíték a sok közül. A hadbavonultak családtagjainak segélyezési ügyével kapcsolatban hozzá érkezett panaszok folytán levelet intéz egyik főispánhoz, melynek végső passzusa így szól: „Kedves barátom, ne vedd kicsinyeskedésnek, hogy ezekkel a kérdésekkel annyit foglalkozom, de, eltekintve attól, hogy a magyar hatóságok becsületbeli kötelességének tartom a hadrakelték családjairól való lelkiismeretes gondoskodást, általában az a meggyőződés vezet, hogy a közigazgatási hatóságoknak *első* dolga, hogy igaz barátja, tanácsadója, gondviselője legyen a szegény embernek és *sokkal elnézőbb szemmel nézem az ügyiratok és nyilvántartások ellátása körüli kisebb hanyagságokat és mulasztásokat, mint azt, ha közönyösséget látok a hatóságok ezen legnemesebb és legfontosabb hivatása iránt*”²

Lehet-e még ezek után Tisza Istvánt antiszociális iránnyal, avagy „a szociális érzék teljes hiányával” vádolni? Ha van keresztyénszocializmus, mely e névre érdemes, az övé bizonyára az.

Áttérünk Tisza István liberalizmusára a vallási élet terén.

Említettük már a liberalizmus ellen emelt azt a vádat, hogy racionalista tekintélytagadó iránya miatt ellentétben áll a keresztyénséggel és különösen a katolikus egyházzal.

Annyi bizonyos, hogy IX. Pius pápának 1864 december 8-án megjelent Quanta Cura encyclikájával kapcsolatos Syllabus-a kárhoztatja a modern államok szabadsági intézményeit és magát a liberalizmust is.³ De ebből még nem következik, hogy a liberalizmus csakugyan elvi ellentétben áll a vallással. Nagy figyelmet érdemel Concha Győző idevonatkozó következő nyilatkozata: „A liberális irányzatnak genuinus értelme az állami életben semmi vallásellenest sem foglal magában.

¹ Gróf Tisza István: Összes Munkái. III. k., 868. sz.

² U. o. 904. sz.

³ Concha: Eötvös és Montalembert. 193. 1.

Ellenkezőleg, az egyén hitének védelme az állam, a pogány vagy másvallású állam kényszere ellen, az egyén lelkiismereti, vallási szabadságának biztosítása egyházának messzeterjedő autonómiája által... Igaz, a liberális individualista irányzat válhatik a vallásos hittel, a keresztyén világnézlettel ellenkező életiránnyá. Akkor áll ez be, midőn az egyént minden természetfölötti tekintély hatalma alól felszabadítja... A történelem folyamán azonban nem így lépett fel s ha később a szabadság evolúciója ily irányt vesz fel, nevet cserél s a monizmus, laicizmus, szabadgondolkodás lobogója alatt folytatja harcait.”¹

Azt látjuk, hogy a magyar reformkorszak vezérei: Széchenyi, Deák és Eötvös hitbuzgó katolikusok, egyházuk hű fia, úgynevezett liberális katolikusok, kik lehetségesnek tartották az újkori szabadság és a katolikus hit, a modern állam szabadsági intézményei és a katolikus egyház megtérését, sőt szövetségét. Hiszen Széchenyi vallási kérdésekben a türelem, a teljes vallásszabadság álláspontján áll. Nem híve ugyan magyar nemzeti szempontból a zsidók teljes egyenjogúsításának, de a protestánsok, mellett mindig felszólal a katolikusokkal való egyenlőség és viszonyosság érdekében. Azt mondja, hogy a vallási türelem és szabadság dolgában tanuljunk Amerikától. Deák Ferenc emlékezetes 1873 június 28. beszédében, mely az ő egyházpolitikai végrendeletének tekinthető, nyíltan megmondja, hogy – mint már követi pályája kezdetén – az amerikai rendszer, tehát az állam és egyház elválasztásának, „a szabad egyház szabad államban” elvének híve. Ugyanezen beszédében a kötelező polgári házasság mellett, de viszont az egyházi vagyoni elvétele ellen nyilatkozik. Br. Eötvös József, a harmadik nagy liberális katolikus, ki 48 előtt Deákkal és Széchenyivel hasonló szellemben küzd a protestánsok vallásszabadságáért, sőt élőszóval és tollal is harcol a zsidók polgárosítása érdekében: 67 után, mint másodsorú kultuszminiszter, a „szabad egyház szabad államban” liberális elvét nálunk az összes vallásfelekezetek autonómiája által kívánja megvalósítani s evégből tesz kezdeményező lépéseket a katolikus autonómia mielőbbi életbeléptetése céljából, amely tervét (mondhatni: szívbeli ügyét) Deák Ferenc is melegen támogatta, ugyancsak a vallásszabadságnak mélyen érzett tiszteletéből. Eötvös liberális valláspolitikáját bizonyítja híres népoktatási törvénye is, mely szerint a hitfelekezeteken (és más kisebb jelentőségű iskolafenntartókon) kívül az állam is állíthat és tarthat fenn nyilvános népoktatási tanintézeteket. Eötvös tehát az egyház mellett az állam részére is követeli az iskola-tartás, a tanítás szabadságát.

Lássuk immár Tisza István viszonyát a valláshoz, Istenhez és egyházpolitikai nézeteit.

¹ Concha: Eötvös és Montalembert. 198-199. 1.

Hogy mélyen vallásos, keresztyén lélek volt, mindennél jobban bizonyítják evangéliumi szellemű magasztos eszméi, az a „tetre kész emberszeretet”, amelyet – mint hallottuk – nemcsak hirdetett, nemcsak másoktól követelt, hanem maga is magánéletében és a hatalom polcán napról-napra gyakorolt. Egyéniségének alapvonása: alázatos meghajlás az isteni gondviselés mindenhatósága és bölcsessége előtt; az ember nyomorult porszem voltának, az emberi, értelem korlátolt gyarlóságának tudata; az isteni végzés megfelelőbbnél erősebb erejében való megnyugvás. Utolsó szavai is ezen töredelmes, feltétlen, győzelmes istenhit bizonyosságai: „Ennek így kellett lenni!” Írásaiban többször hivatkozik Nagy Napoleon világtörténelmi rendeltetésére és az emberiség sorsára – akaratával ellenkező irányban – gyakorolt elhatározó befolyására annak bizonyítása végett, hogy „az emberiség sorsát nem pusztán véletlen intézi”, hanem „egy bölcs kéz vezeti... magasztos rendeltetésé felé”, és hogy „a legnagyobb, a legerősebb ember is milyen öntudatlan eszköz az emberiséget irányító magasabb hatalom kezében.”¹ „Bármerre fordítsuk tekintetünket – mondja az egyházi élet körébe vágó egyik beszédében -: a természet vagy emberi élet terén, kis vagy nagy dolgok felé, megilletődve fogjuk mindenikből felismerhetni a világ bölcs rendjét megalkotó és fejlesztő isteni gondviselés kezét. Az ember küzd magas vagy alacsony célokért, hite, kötelességérzete vagy szenvedélyei által vezetve; de küzdelmeiben vak eszköz az isteni gondviselés kezében s akarva, nem akarva az ő szolgálatában áll.”² Tehát az isteni gondviselés és nem a vak sors kezében! Metsző gúnnyal ostorozza a racionalista szabadgondolkodók nagyképzű elbizakodottságát, mert tisztában van vele, hogy létünk nagy problémáinak megfejtésére az emberi értelem önmagában elégtelen, hanem az emberi lélek minden erőforrását segítségül kell hívnunk és hogy ezen végső problémák megfejtéséhez „csak a hit szövétneke, az isteni tanítás vezet el”.³ A hit és tudomány látszólagos ellentétével foglalkozva, az emberi ész mindenhatóságába vetett tévhit ellen küzd. „Gyermekes önhittség – úgymond --, erőinknek nevetséges túlbecsülése, az, ha minden létezőnek, ha az egész valóságnak megértését és felfogását arrogáljuk magunknak s egyszerűen tagadásba akarunk venni mindent, mit a mi, saját szűk látókörünkre szorított, emberi gyarlóságunkhoz szabott értelmünk meg nem ért... Az igazság keresésének, a dolgok mélyére törekvő komoly gondolkozásnak koronája és zárköve nem lehet egyéb, mint Isten felismerése, tisztelete, az ő

¹ Barras emlékiratai. – Nemzet és társadalom.

² A szocializmus és az egyház.

³ Szabadgondolkodás c. Figyelőbeli cikke és 1902 szept. 4. egyházmegyei gondnoki székfoglalója.

akarataiban való megnyugvás, mint az élő keresztyén hit”.¹ Ha valakinek kálvinista hittestvérei közül, úgy neki „erős vára az Isten”. Lelki erejét, lelki békéjét, tette kész emberszeretetét élő keresztyén hitéből meríti. Mint a liberális katolikusok hazánkban és a külföldön, ő is nyíltan vallja, hogy a keresztyénség összefér a modern szabadsággal, a mai állami és társadalmi élet követelményeivel; hogy mindaz, ami a francia forradalom hirdette új eszmékben igazán nagy és maradandó, fenkölt és nemes, a keresztyén vallással „legbensőbb összhangban áll”.² Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy 1898 március 17-én és március 26-án mondott nagyhatású képviselőházi beszédeiben gr. Zichy Jánosnak, akkoriban a katolikus-klerikális jellegű néppárt elnökének, a vallás és liberalizmus ellentétéről szóló fejtegetéseivel polemizálva, kiemeli, hogy „a keresztyénség örök igazságai, a vallás és a liberalizmus között ellentét nincs, de ellenkezőleg, a keresztyén erkölcstan, keresztyén testvériség és a liberalizmus által felidézett humanizmus között elválaszthatatlan kapcsolat van”; majd rámutatva arra a mélyreható különbségre, mely a vallás és liberalizmus viszonya tekintetében a magyar és a kontinentális nyugateurópai liberalizmus között mutatkozik, konstatálja, hogy „Magyarországon a katholicizmusnak egyetlen egy ellensége van és ez – a néppárt”.

Ha mindezekhez hozzátesszük, hogy Tisza István mélységes kálvinista hitének sugallatából – családi hagyományainak is megfelelően – egyházának hű fia volt és különböző vezető tisztségeiben nagy és maradandó becsű egyházi tevékenységet fejtett ki: teljes képet nyerünk az ő egyéni vallásos életéről, Istenhez való viszonyáról.³

Egyházpolitikai elvei, az állam és egyház viszonyáról vallott felfogása, melyet képviselőházi és egyházi beszédeiből ismerhetünk meg, a 48 előtti reformkorszak liberális nagyjaihöz,

¹ A vallás a modern élet küzdelmeiben c. előadása. (Tartotta a budapesti református ifjúsági egyesület 1901 március 9. estjén.)

² U. o.

³ Antal Géza református püspök 40 éves lelkési és tanári jubileuma alkalmával Tisza Kálmán és Tisza István egyházkerületi főgondnoki működéséről közvetlen szemlélet alapján egyebek között a következőleg nyilatkozott: „Apa és fiú az általános egyházpolitikai mezőkön teljesen azonos elveket vallottak. Békés megértés és együttműködés a különböző egyházakkal, a belső hitélet minél erőteljesebb kiépítése: ez volt mindkettőnek irányító jelszava és ennek adott mindkettő ismételtlen kifejezést, s különösen meggyőző erővel Tisza István több főgondnoki megnyitójában, amikor a felekezeti széthúzás első jelei mutatkoztak. *Óva intett attól, hogy a gyűlölködésre hasonló gyűlölködéssel válaszoljunk*, mert mindennél többre értékelte a nemzeti egységet és a széthúzás helyett a különböző társadalmi osztályok és felekezetek összefogását. . . Ha csodálatos volt Tisza Kálmán tájékozottsága egyházi ügyeink felől, még csodálatosabb volt az a minden kis részletbe való elmerülés, amely Tisza István főgondnoki működését jellemezte”. (Budapesti Hírlap 1928 szept., 28. sz.)

különösen Deák és Eötvös idevágó nézeteihez és alkotásaihoz kapcsolódik.

Vallási kérdésekben – ezekhez hasonlóan – a türelem és a teljes szabadság álláspontján van. Miniszterelnöki minőségében és egyházi tisztségeiben egyaránt igyekszik a nemzeti szempontból is oly égetően szükséges vallási békét munkálni a kölcsönös rokonszenv és egyenlő elbánás alapján. Mindjárt abban a székfoglaló beszédében, melyet 1902 szeptember 4-én mint a nagyszalontai református egyházmegye gondnoka mondott, egy fenyegető veszélyre tereli hittestvérei figyelmét: ez a felekezetiesség, a felekezeti türelmetlenség szelleme, mely meggyőződése szerint a protestáns szabadelvűséghez és a keresztyén testvériességhez annyira méltatlan. Ezt követőleg 1907. és 1908-ban a dunántúli református egyházkerület főgondnoki székéből ismételtelen felemeli intő és óvó szavát a felekezeti szűkeklőség és türelmetlenség, sőt ennek a merő látszata ellen is. Nagyon figyelemreméltó ebből a szempontból különösen 1908 szeptember 22. főgondnoki megnyitó beszéde, melyben állást foglalva a „Ne temere” pápai dekrétummal szemben, inti a katolikusokat és protestánsokat egyaránt a felekezeti türelmetlenség és elfogultság ellen a magyar társadalom olyannyira szükséges felekezeti közti békéje érdekében. „Minek köszönheti a róm. kath. egyház – kérdi ez alkalommal -- azt a fényes szerepet, melyet máig betölt Magyarországon? Minek köszönheti azt, hogy a magyar liberalizmus nagy zöme ma is még nem egyházellenes? Annak a mérsékletnek, annak a türelemnek, mellyel igyekezett a maga álláspontjának merevségét a haladó kor igényeivel és a magyar nemzeti élet érdekeivel kiegyeztetni. Ne térjenek el ettől az áldásos tradíciótól és térjenek vissza hozzá, amennyiben eltértek volna tőle!”

Abban az 1892 május havában lefolyt nagyszabású képviselőházi vitában, mely tudvalevőleg döntő lökést adott a függő egyházpolitikai kérdéseknek gyökeres megoldása irányában, kimagasló módon vett részt az akkor még csak harmincegy éves Tisza István is. Május 27. hatalmas beszédében kiterjeszkedik egyfelől a Csáky-féle híres „elkeresztelési rendelet”-tel kapcsolatos vitás kérdésekre, másfelől a jövőben követendő egyházpolitika főbb elveire. Magától értetődik, hogy – mint a vallási béke őszinte barátja – ez alkalommal is azt a követelményt állítja föl, hogy „valláspolitikai kérdéseket minden felekezeti szellemtől meg kell szabadítani s általános állami és nemzeti szempontból kell megítélni, s hogy e kérdések megítélésénél egyfelől a vallásszabadság álláspontjára, másfelől az egyházak egyenjogúságának álláspontjára kell lépni”. Az „elkeresztelési rendelet”-et törvényesnek és mind magát a rendeletet, mind a kormánynak ez ügyben kifejtett politikáját célszerűnek mondja. Az akkori nagymérvű agitáció központjába került 1868. évi

LIII. t.-c. 12. §-ának kérdésében igen érdekesen fejti ki álláspontját azokkal szemben, akik ezt a törvényszakaszt, mely szerint a vegyes házasságokból származó gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását, – a szülők lelkiismereti szabadságából következő természetes rendelkezési szabadságára hivatkozva –, a liberális vallási álláspont szemszögéből támadják és annak revíziójára törekednek. Tisza István nézete szerint ezt a kérdést „nem lehet a szabadság szempontjából elbírálni, mert hiszen, „ha egy személynek (a szülőnek) jogot adunk egy más személy felett, az nem szabadság, hanem uralom, a hatalom kérdése”. Így tehát a vitás kérdésnek nem is abban van a súlypontja, hogy a szülőnek „több vagy kevesebb szabadság adassék, hanem abban, hogy az a hatalom, az az uralom a gyermek felett, mellyel annak vallása megállapíttatik, az apát illesse-e vagy pedig az államot?” Elismeri ugyan, hogy a vélelem mindig a szülők joga mellett szól s az államhatalom beavatkozását a család szentélyébe lehetőleg szűkre kell szorítani, ámde, ha valamely fontos közérdek parancsolja, az államnak kell is, szabad is belenyúlni az atyai hatalomba. Már pedig két igen fontos közérdek az, mely ebben a vonatkozásban az állami beavatkozást indokolja és szükségessé teszi. „Az egyik a felekezetek közötti béke, a másik a családi szentély és a családi tűzhely nyugalmanak szempontja”. Ezért Tisza István – egyelőre legalább – határozottan az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-ának változatlanul hagyása mellett foglal állást. Elismeri azonban, hogy a házassági jognak a kötelező polgári házasság alapján való megoldása alkalmával szükséges lesz a revízió kérdését bizonyos-kautálék mellett fontolóra venni. Áttérve a jövőben követendő egyházpolitika főbb elveire, követeli a házassági jognak rendezésén kívül a zsidó vallás recepcióját, az egyéni vallásszabadság korlátlan megadását, a be nem vett vallásfelekezetek azon jogát, hogy maguknak külön egyházi szervezetet alkothassanak. Ami a törvényesen bevett vallásfelekezetek és az állam közötti viszonyt illeti, „itt állunk – úgymond – azon kardinális kérdés előtt, hogy mennyiben dobjuk ki a történelmi alapot lábaink alól és fogadjuk el a radikális egyházpolitika theóriáját és mennyiben maradjunk meg a történelmi alapon és tartsuk meg az államnak minden egyes egyházzal szemben fennálló és speciális szervezetéhez idomuló, történelmileg kifejlődött felügyeleti jogát?... Én általánosságban elvileg sem tartom helyesnek a »szabad egyház szabad államban» theóriáját.¹ Nem tartom

¹ Ebben a pontban lényeges eltérés van egyrészt Tisza István, másrészt két nagy liberális elődje, Deák és Eötvös között. Hiszen, amint fentebb láttuk, Deák elérendő eszménye az amerikai rendszerű „szabad egyház szabad államban” volt és Eötvös is a vallási szabadságnak ezt az ideálját kívánta nálunk az összes vallásfelekezetek autonómiája (tehát a katolikusok autonómiája által is) megvalósítani. Tisza

helyesnek azért, mert sokkal nagyobb hatalmat látok az egyházban, sokkal több rokonságot látok az egyház valláserkölcsei hivatása és az államnak magasabb értelemben vett rendeltetése között és sokkal üdvösebbnek látom a kettőnek egymással, kapcsolatba hozását és közreműködését, sokkal károsabbnak, ha a kettő egymás ellen működik, semhogy helyeselhetném, hogy az állam megszakítson minden összeköttetést az egyházzal és abban egy közönséges humanitárius társulatot lásson, amelyet saját céljaira jobban be nem vonván, nagyobb hatalommal és joggal fel nem ruház és szorosabb felügyelet alatt nem tart, mint bármely más magánegyesületet. És, t. Ház, ha áll ez általánosságban, kétszeresen áll a kis Magyarországon, mely oly csekély erővel oly nagy hivatás, oly nagy feladat előtt áll, hol a nagy nemzeti feladatok céljaira minden rendelkezésre álló erőt egyesíteni kell; hol a felekezetek nagy számánál fogva a felekezeti harc öt-hat táborra oszthatja a nemzetet és ahol a felekezeti kérdés oly szoros összefüggésben áll a nemzetiségi kérdésekkel. A legnagyobb könnyelműségnek, sőt lehetetlenségnek tartanám, hogy az állam bárminő radikális jelszavak, teóriák kedvéért abdikáljon történelmileg szerzett jogairól és kiszolgáltassa az egyházban fennálló felügyeleti hatalmát akár a klerikális, akár a nemzetiségi túlzók számára”. Nem tetszetős elméletek elfogadásával, hanem mindig a történeti alapon maradván, kíván valláspolitikai téren is a fejlődő élet igényeihez képest lépésről-lépésre előre haladni. Így kijelenti, hogy örömmel üdvöznél, ha sikerülne a magyar katolikus autonómia régóta vajúdo ügyében a fennforgó nehézségek ellenére az állami felügyelet legszükségesebb mértékének megtartása mellett a megoldást megtalálni. Nagyhatású beszédének végén a liberális haladás és a vallási béke, de mindenekfelett a magyar nemzet egysége érdekében óva int, bárminő egyoldalú felekezeti szempontoknak az állami életbe való bevitele ellen, mert különben nem lehetne elkerülni nálunk sem a nyílt küzdelmet a katolicizmus és liberalizmus között, holott mindeddig Magyarországon a liberalizmus – ellentétben a kontinens többi államával – nem vallásellenes és a magyar állam liberális egyházpolitikai akciója szintén nem vallás- és egyházellenes, hanem „elismeri az egyházat, mint a magyar kulturális, magyar nemzeti életnek oly faktorát, mellyel karöltve haladva, védhetjük meg közös feladatainkat”.

Hosszasabban foglalkoztunk a fiatal Tisza Istvánnak ezen 1892. május 27. nevezetes parlamenti beszédével, mert teljes fényt vet az ő vallási liberalizmusára s ebből fakadó egyházellenben teljesen elutasítja magától az állam és egyház merev elválasztásának elvét és a történelmileg kialakult bevett egyházak talaján

maradva, egyház és állam harmonikus összeműködésétől várta a vallási békét és a magyar nemzet üdvét.

politikai elveire, melyekhez egész életén át tántoríthatatlanul ragaszkodott. Az így nyert képet a teljesség kedvéért még csak néhány vonással kell kiegészítenünk. Tiszának lényeges része volt abban, hogy a magyar törvényhozás – a fejlemények folytán elkerülhetlenné vált – egyházpolitikai akcióit az 1894-95. törvényekben lefektetett mérsékelt liberális szellemben oldotta meg. Úgy is mint magyar ember és úgy is mint vallásos protestáns ember tisztelettel viseltetik a róm. kath. vallás és egyház iránt. Ez a tisztelet, ezen egyház nagy történeti érdemeinek és a mindenkori magyar állam életében való nagy hivatásának teljes méltatása az oka egyebek között annak, hogy Tisza István minden adandó alkalommal (így pl. 1907 szept. 29. főgondnoki megnyitó beszédében) a leghatározottabban állást foglal a szekularizáció ellen. Az 1848: XX. t.-c. 3. §-ára vonatkozólag,, mely szerint „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közálladalmi költségek által fedeztessenek”, 1904. július 7. képviselőházi beszédében kijelenti, hogy „az 1848. évi XX. t.-c.-et úgy végrehajtani, ahogy azt a törvény szövege involválná, senki sem akarja”, t. i. „az egyházaknak majdnem államosításával”, hanem ezen törvénynek csupán oly értelmű végrehajtásáról lehet szó, mely az illető egyházak állami segélyezésében nyer kifejezést. Egyházpolitikai téren is a történeti alaphoz ragaszkodva és a jól értelmezett liberalizmus nevében a felekezeti oktatás fenntartásának híve. A főrendiházban elmondott első miniszterelnöki programbeszédében erre nézve a következő jellemző nyilatkozatot teszi: „Most, hogy a közgazgatás államosítását is, mint a liberalizmus posztulátumát állítják elénk, én kijelentem, hogy a mi viszonyaink között a tanügy államosításának híve soha nem leszek. Sajátságos mindig az a törekvés, mely nálunk a társadalmat a tevékenységnek ez egyetlen mezejéről is le akarja szorítani, melyen nagy buzgalommal és fényes eredménnyel működik. Általános a panasz, hogy mindent az állam intéz, és most ezt az egy virágzó intézményt, melynek évszázados múltja van, amelyhez minden felekezet hévvel ragaszkodik, még ezt is konfiskálni akarják az államnak. A kormány álláspontja az, hogy a tanügy terén az állam feladatát abban keresi, hogy iskolát állít, ahol szükséges, hogy betöltse a hézagokat, és hogy másrésről megállapítsa a kultúra ama típusait, amelyeket a felekezeteknél el kell érni, de nem fogja elnyomni a felekezetek tevékenységét a tanügy terén”.

És most vegyük szemügyre Tisza István liberalizmusát azon a téren, mely a valláshoz áll legközelebb és azzal nálunk szorosan egybefonódik, a nemzetiségi kérdésben.

A nemzeti vagy nemzetiségi érzés a vallás mellett az emberi lélek leghatalmasabb, legátfogóbb, mert az emberi élet minden ágaira kiható érzete. Alkotó, egyesítő és romboló,

bontó hatású egyaránt. Utóbbi oldala vegyes nemzetiségű államokban lép előtérbe az uralkodó, államalkotó és államfenntartó néppel, a nemzettel szemben. Az ilyenekben a nemzetiségi kérdés a legkényesebb és legnehezebben megoldható (ha ugyan egyáltalában megoldható) problémák egyike, hasonlóan sokfelekezetű államban a vallási béke kérdéséhez. Miként utóbbit, úgy a nemzetiségi kérdést is a 48 előtti reformkorszak liberális nagyjai, így Széchenyi, Deák és Eötvös az egyéni szabadság és jogegyenlőség alapján és – mondhatni – a keresztény erkölcstan magasztos eszméinek alkalmazásával, tehát a jogtisztélet, a kölcsönös méltányosság, a testvéri szeretet alapján igyekeznek megoldani. Habár nálunk 1790 óta meg van a törekvés a magyar nyelvnek a holt latin helyébe államnyelvvé tételére és ezt a törekvést 1844-ben végre siker koronázza: nem mutathatni a 48 előtti időkből egyetlen törvényt sem, mely a nem-magyar nemzetiségekre sérelmes volna. A magyar közjognak egyik legnagyobb büszkesége lehet, hogy – miként a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. t.-c. híres Deák-féle bevezetése konstatálja – az oszthatlan egységes magyar nemzetnek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja és hogy ezen teljes egyenjogúság minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, egyedül a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve eshetik bizonyos legszükségesebb korlátozó szabályok alá. Valóban nálunk kezdettől fogva nincs jogi különbség az állampolgárok között nemzetiségi szempontból. Vallási, rendi és más okból különbségek voltak. De a nemzeti különbség nem szült jogkülönbséget. A nemzetiségi türelem a vallási türelmet századokkal megelőzte. A nemzetiségek védelmét nálunk nem Trianon biztosította.

A magyar országgyűlés 1861-ben és 1868-ban a nemzetiségi kérdés megoldását az egyéni szabadságnak nemzetiségi tekintetben is teljes biztosításában keresi. Teljes szabadságot enged az imént idézett 1868. évi törvény, mely főleg Eötvös és bevezető részében Deák alkotása, a nem-magyar nemzetiségű egyéneknek a nyelvhasználat tekintetében a magán- és társadalmi (egyleti, egyházi, iskolai) élet terén; megadja a jogi lehetőséget a teljes jogegyenlőség alapján a sajátos nemzetiségi öszgyéniség kulturális és gazdasági fejlesztésére; a politikai községeknek korlátlanul megadja hivatalos nyelvük választásának jogát; mi több: a törvényhatósági és az állami életben is lehetővé teszi bizonyos fokig a hazában dívó nem-magyar nyelvek hivatalos használatát. Igaz, a törvényadta „nemzetiségi egyenjogúság” nem a nemzetiségeknek, mint egészeknek, mint közjogi testületeknek, hanem csupán az egyéneknek nemzetiségükre tekintet nélkül való egyenjogúsítása; nem nemzetiségi, hanem egyéni egyenjogúsítás. A nem-

zetiségeket nem ismeri el külön jogalanyoknak, közjogi testületeknek. De igenis az egyéni egyenjogúsítás által tág teret enged a nemzetiségi jellegnek habár nem politikai, vagyis az állami intézményekben való és az állami egység rovására menő, de mégis társadalmi érvényesülésére. A nemzetiségek, mint sajátos szellemű ethnikai egészek összegyénisége tehát a 68. nemzetiségi törvény szerint csak társadalmilag juthat külön kifejezésre. Ezzel szemben a nemzetiségek (vagy legalább is a román, tót és szerb nemzetiségi képviselők) 61-ben és 68-ban nem pusztán egyéni szabadságot és jogegyenlőséget, hanem a vármegyéknek nyelvi alapon való kikerekítésével kapcsolatban területi kiváltságokat, ú. n. nemzeti autonómiát követeltek. Nem csupán egyéni, hanem nemzetiségi egyenjogúsítást. A nemzetiségek, mint közjogi testületek jogegyenlőségét az államalkotó magyar nemzettel s így az egységes magyar állam federalizálását, mert hiszen kívánságuk volt az is, hogy az ország hivatalainak és a parlamenti tagsági helyeknek betöltése a nemzetiségek arányában történjék. Es ha figyelemmel kísérjük a hazai románság, valamint a tótok és szerbek újabb és legújabb mozgalmait a világháború idejéig, azt látjuk, hogy ezen nemzetiségek politikai programja főbb pontjaiban változatlan maradt.

Tisza István felfogását a nemzetiségi kérdésben kezdettől fogva az 1868. törvény szelleme, tehát Széchenyi, Eötvös és Deák szelleme irányítja. Már 1883-ban a fiumei kérdéstről írt egyik könyvbírálatában hangoztatja, hogy „a nyolcadfél millió magyar csakis akkor bízhatik jövőjében, ha a magyar államban élő nemzetiségekben fenn tudja tartani a tiszteletet, bizalmat és ragaszkodást az állam iránt”.

Nemzetiségi politikájának alapelveit Bihar vármegye 1893 szeptemberi közgyűlésén mondott nevezetes beszéde foglalja magában. Ezen alkalommal és későbbi megnyilatkozásaiban is a jogtisztelet, egyenjogúság és testvéries érzés alapján a nemzetiségekkel szemben a kölcsönös bizalom, a bensőséges jó viszony létesítésére és megszilárdítására törekszik. A magyar állami egység szolgálatában álló ezen cél érdekében egyszerűsmind újból és újból reá mutat a magyar nemzet és az itt élő nemzetiségek létérdekei közötti szolidaritásra. De viszont a nemzetiségi izgatók állambontó törekvései ellen erélyes rendszabályokat követel.

Nemzetiségi politikájának ezen sarkalatos elveihez felelős állásban is ragaszkodik. A főrendiházban elmondott első miniszterelnöki programbeszédében (1903 nov. 4.) a kormány álláspontjáról a nemzetiségi kérdésben a következőleg nyilatkozik: „Ezt az államot ezer évvel ezelőtt a magyar nemzet alkotta meg; a magyar nemzet nyomta rá bélyegét s ezt az államot a maga nemzeti jellegétől megfosztani nem lehet.

De éppen e nemzeti jellegben már benne van a jogtisztelet, a türelem a haza nem-magyar ajkú polgártársai iránt... És ez idegenajkú polgárait az országnak őszinte szeretettel fogadták be öseink a magyar alkotmány sáncai közé és széleskörű jogokkal ruházták fel. A jól felfogott igazi magyar nemzeti politika megköveteli, hogy e jogok tiszteletben tartassanak a jövőben is és hogy valóban testvéri szeretettel fogadjuk idegennyelvű, polgártársaink mindama törekvéseit, amelyek a magyar nemzeti állam nagy szempontjával és az ország integritásával ellentétben nem állanak. Kiegészítő része e felfogásnak..., hogy az állam teljes szigorral lépjen fel ama lelkiismeretlen izgatók ellen, akik a haza polgárai között az egyetértést megbontani törekszenek; ellenségei ezek az államnak s ellenük az államnak védekeznie kell esetleg a ma rendelkezésünkre álló eszközök szigorításával is.” Ugyanezt a jogtiszteletet és testvéri szeretetet, a méltányosságnak, a bizalomnak, a rokonszenvnek ezt a politikáját kívánja követni Horvátország irányában is. Beszédeiben és háborús leveleiben egészen Széchenyire, híres akadémiai beszédére emlékeztető helyekre akadunk, így pl. midőn tiltakozik a „tyúkszemrelépés politikája ellen,” vagy pedig a lényeg előbbrevitele helyett „a kirakat számára” való dolgozás és az erőszakos magyarosítás ellen. „*Abszolúte nem magyarosítunk azzal, hogy magyarul tanítunk.* A magyar nemzeti érdeket másban látom: *hagyjunk fel azzal a vétkes indolenciával, hogy nem tanuljuk meg nem-magyarajkú polgártársaink nyelvét. A magyar intelligencia legalább tanulja meg azt a nem-magyar nyelvet, amely hozzá legközelebb esik.*”¹ Egyik főispánnak írja: „Nagyon köszönöm a mezei munkák érdekében kiadott felhívásodat és biztosíthatlak róla, hogy egészen intencióm szerint jártál el, amidőn azt tótul is kiadtad. A magyar nemzet ügyét nem olyan külsőségekkel szolgáljuk, amelyek az egy nyelvűségnek látszatát keltik fel, de gyengítik a magyar hatóságnak a népre való erkölcsi befolyását, hanem azzal, ha a magyar állami és nemzeti érdekek képviselőjében eljáró hatóság igaz barátja és tanácsadója a gondjaira bízott népnek. Ez pedig csak akkor lehet, ha olyan nyelven beszél hozzá, amelyet megért.”² Ugyanezen eszmekörbe vág Jankovich Béla kultuszminiszterhez 1914 okt. 13-án intézett levelének következő passzusa: „Akár tetszik nekünk, akár nem, az e hazában élő nemzetiségeknek jogukban áll saját kultúrájukat fejleszteni. Ebben nem szabad ellenséges lépést látnunk és ezt nem szabad bürokratikus chicaneokkal akadályozni, amint ez a tanfelügyelői karban nagyon is általános divattá vált. Gondoskodjanak ők a magyar állami tan-

¹ 1911 március 31-iki képviselőházi beszéd.

² Gróf Tisza István: Összes Munkái. III. k. 1000. sz.

ügy fejlesztéséről, emeljék az állami iskolákat mentől magasabb színvonalra és gyakoroljanak a felekezeti iskolák felett hatékony, de loyális, jóindulatú felügyeletet, akkor szolgálják igazán a reájuk bízott nagy nemzeti érdeket.” Tisza István liberális és lovagias nemzetiségi politikáját dicséri az a tény is, hogy – mint számos háborús levele tanúsítja – gyakran hatékony védelmébe vette a nem-magyarajkú (különösen a szerb, rutén és román nemzetiségű) magyar honosokat a katonai hatóságok önkénykedése, erőszakossága és alaptalan vádjai ellen. Metianu görögkeleti román metropolitának szóló egyik levelében (1914 febr. 6.) kijelenti, hogy „egész kormányzati akciójának egyik vezéreszméje, hogy az országnak nem-magyarajkú lakosai minden tekintetben egyenlő elbánásban részesüljenek s összes, a törvényhatóságok elé tartozó ügyei jóakarattal láttassanak el”. Egy másik levelében pedig (1915 okt. 14.) azt a reményét fejezi ki, hogy majdan „a győzelmes Magyarország békejobbát nyújthatja román polgártársai felé és teljes sikerrel juttathatja befejezésre élete egyik célját képező nemzetiségi politikáját”.

Berzeviczy Albert, az első Tisza-kormány kultuszminisztere, gr. Tisza István Összes Munkáinak bevezetésében Tisza István nemzetiségi politikájáról a következőket írja: „Mint reálpolitikus (Tisza István) éppenséggel nem átalotta a szerzett politikai tapasztalatok és a mutakozó politikai szükségességek szerint módosítani politikai felfogását; így például a nemzetiségi kérdésben kivált iskolai téren némely kétes értékű engedménnyel határozottan eltért nemcsak a Tisza Kálmán vagy éppen Bánffy alatt, hanem a saját első miniszterelnöksége idejében is követett nemzetiségi politikától. Liberális és konzervatív szempontból ez az elhajlás mindenesetre inkább a szabadelvűség irányának kedvezett.”

Hát lássuk egész röviden milyen elhajlást mutat a világháború küszöbén és vérzivatarában gr. Tisza Istvánnak „élete egyik célját képező nemzetiségi politikája”?

Erre nézve háborús levelei nyújtanak okmányyszerű felvilágosítást. Ezekből megtudjuk hitelesen, hogy Tisza István 1913-1914 telén és 1914. szeptember-november havában tárgyalást folytatott egyes román nemzetiségű vezérférfiakkal bizonyos belpolitikai engedmények dolgában, amelyek első-sorban az iskolaügy, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás körébe eső kérdésekre vontakoztak.

Ezen tárgyalások kiinduló pontjának tekinthetjük Tisza István második miniszterelnöksége kezdetén, 1913 jún. 12-én, mondott képviselőházi programbeszédének a nemzetiségi kérdéstről szóló következő passzusát: „Azt hiszem, nem kell egyéb, mint becsületesen szemébe nézni a nehézségeknek, kiküszöbölni a félreértéseket, megtenni minden lehető az ösz-

hang, az egyetértés helyreállítására és én nem mondok le a reményről, hogy sikerülni fog reábirni ez ország nem-magyarajkú lakosságának azon részét is, mely ma még nacionalista irányzatok szolgálatában áll, hogy a programjából, politikai törekvéseiből minden olyant küszöböljön ki, ami a magyar állam nemzeti egységével ellentétben áll és akkor ezen az alapon meg fogjuk találni a becsületes, őszinte közreműködést, az egymás érdekeit, óhajtásait, érzelmi világát respektáló igazi bölcs magyar politikának azon alapjait, melyeken azután ők is legtöbb sikerrel szolgálhatják közös hazánknak és saját népfajknak érdekeit.”

A nemzetiségi béke és egybeforradás nagy művét igyekezett előbbrevinni azon megbeszélései során, amelyeket 1913 december és 1914 január havában a román nemzetiségi párt bizalmiférfiaival folytatott és amelyekről, valamint a megegyezés érdekében 1914 őszén folyamatba tett újabb akciójáról Metianu görögkeleti román metropolitával való levélváltása nyújt elsősorban tájékoztatást. Ebből¹ megtudjuk, hogy a december-januári eszmecserékben román részről főleg három irányban nyilvánultak az állami intézményekre vonatkozó kívánságok: „a népiskolai törvénynek (t. i. az Apponyi-féle 1907: XXVII. törvénynek) a felekezeti iskolákra kedvezőbb módosítását, a román nyelvnek az állami hatóságok előtti használatát és végül az új választói jognak (1913: XIV. t.-c.) olyan módosítását kívánták, amely nagyobb tért nyit román polgártársaink politikai érvényesülésére. Mind a három irányban kéréseitek a nyilvánosságra hozott álláspontomban körvonalozott határokat és azért nem jött létre a mindkét részről becsületesen óhajtott megegyezés, mert a lelkek akkori állapotában azokon a határokon belül kellett maradnom”.

A világháború elején, 1914 szept. 22-én, Tisza István újabb akciót indít Metianuhoz intézett levél alakjában, remélve, hogy az általa kilátásba helyezett újabb engedmények kielégítik éppen azokat a román kívánságokat, amelyek miatt 1913-14 telén nem sikerült megegyezésre jutni és hogy ezt a nagyfokú előzékenységet a hazai románok részéről a háborúban tanúsított magaviselet hatása alatt el tudja a magyar közvéleménnyel is fogadtatni.

„Ügy érzem – írja Tisza ezen szept. 22. levelében –, hogy ma a magyar állami és nemzeti szempontok sérelme nélkül továbbmehetünk. Kilátásba vehetjük a népiskolai törvény oly reformját, amely tekintettel van nem-magyarajkú polgártársainknak a felekezeti népiskolákra vonatkozó óhajtásaira. Törvényes intézkedésekkel nyithatunk tért az anya-

¹ Pontosabban: Tiszának 1914 szept. 22-én Metianuhoz intézett leveléből, ahonnan a következő idézet vétetett.

nyelvnek az állami hatóságokkal való közvetlen érintkezés terén és végül gondoskodhatunk a választójog egyes intézkedéseinek olyan módosításáról, amely a hazai románság politikai képviselőjét méltányosabb alapra helyezi. Ezzel megoldást nyernek mindazok a főbb kérdések, amelyek a teljes megegyezésnek útját állották a közelmúltban.¹ Csak az enyémhez hasonló rokonérzés és előzékenység kell a másik oldalról is, hogy elháruljanak a teljes megegyezés utolsó akadályai.”

Ami a választójognak kilátásba helyezett módosítását illeti, Tisza erre nézve 1914 szept. 24-én Czernin akkori bukaresti követünkhöz intézett levelében, mellyel másolatban megküldi Metianuval való levélváltását, a következő felvilágosító megjegyzést teszi: „Bei der Wahlordnung schwebt mir nicht eine neue Einteilung der Wahlbezirke vor, sondern eine Änderung des Census, womit durch eine objektive, ganz einwandfreie Änderung die rumänischen Stimmen vermehrt und hiedurch die Kräfteverhältnisse in mehreren siebenbürgischen Wahlbezirken zu ihren Gunsten umgestaltet werden.” Ugyanezen levélben biztosítja Czernint arról, hogy ezen kezdeményezése, ezen újabb lépése „*das Meiste und Zweckmässig sie ist, washier gemacht werden kann*”.

Megjegyezzük még, hogy az ugyancsak 1914 szept. 25-én a román főpapokhoz intézett levélhez Tisza a következő pótlást csatolja: „Metianu metropolitához szóló levelemmel egyidejűleg publikáltatni fog, hogy Ő Felsége amnesztiát ad a politikai bűnügyekbe kevert összes románoknak, valamint egy belügyminiszteri rendelet is, amely a magyarországi román színeknek a magyar nemzeti színnel együttes használatát megfogja engedni.” (Eddig ugyanis el volt tiltva, hogy a magyarországi románok az erdélyi román színeket nyilvánosan használhassák. Ugyanez a tilalom állott fenn persze a többi nemzetiség tekintetében is történelmi színeik és jelvényeik használatára nézve.)

Ha már most azt a további kérdést vetjük fel, hogy a Tisza által kilátásba helyezett rendelkezésekből mi valósult meg és mi maradt függőben, úgy a következő képet nyerjük.

A magyar kormány még 1914-ben teljesítette a hazai románoknak iskola téren mozgó két kívánságát. Egyrészt ugyanis megengedte, hogy a vallásoktatás az összes iskolákban, tehát a magyar tanítási nyelvű iskolákban is, a tanulók anyanyelvén történjék; másrészt a magyar állami népiskolákban is behozta az írásnak és olvasásnak az anyanyelven való tanítását.¹ Ezenkívül a Belügyminiszter 1914 nov. 7-én körrendeletet bocsátott ki a nyilvános helyeken és alkalmakkor használható jelvények színé-

¹ Vagyis 1914 januárban.

¹ L. a Kultuszminiszternek 1914. évi április 24-én 1797. eln. szám alatt és augusztus 13-án 114,000 szám alatt kelt rendeletét.

nek szabályozása tárgyában, amely rendeletben kijelenti, hogy – tekintettel a nemzetiségeknek a háborúban tanúsított hazafias viselkedésére – a nemzetiségek a történelmi hagyományaik és népszokásaik alapján kialakult nemzetiségi színeiket, amennyiben azok valamely idegen állam jelvényeivel nem azonosak, nyilvános helyeken és alkalmakkor a magyar nemzeti színekkel egyidejűleg akadálytalanul használhatják. A Metianuhoz 1924 szept. 22-én intézett levélben kilátásba helyezett többi engedménynek teljesítése ellenben – Tisza elgondolása szerint – a háború győzelmes befejezése utáni időre maradt volna.

Ezekből az adatokból kivehetjük tehát, hogy Tisza István, ki politikai pályájának kezdetétől fogva a hazai románsággal való jó viszony és békés egyetértés helyreállítását tűzte ki élete egyik nagy céljául, pályájának utolsó részében is abban a meggyőződésben élt, mint a reformkorszak nagy liberális alakjai, hogy a román kérdés és általában a nemzetiségi kérdés az egyéni szabadság, a nemzetiségi különbségre való tekintet nélküli egyéni egyenjogúsítás útján oldható meg; abban a meggyőződésben élt, hogy a hazai románok meg fognak elégedni igen széles körű szabadsággal nyelvük és kultúrájuk használata és fejlesztése terén; hogy anyagi és kulturális haladásuk biztosítása, illetve az általa tervbevett nyelvi és választójogi engedmények fejében hajlandók lesznek a román szélső nacionalisták is „a létező állapot alapjára helyezkedni, programjuk közjogi részét napirendről levenni s a politikai izgatástól tartózkodni”.¹

A háború elején (1914 nov. 12-én) ezt írja egyik román nemzetiségű képviselőnek: „Ez a háború tényleg bebizonyította azt, hogy még a legszélsőbb nacionalista táborban sincsenek irredentisták, hanem hazafias hűséget tanúsítanak azok is, akiket fontos belpolitikai kérdésben teljes ellentét választ el mitőlünk.”² Tiszának ebben a nyilatkozatában olyfokú korai optimizmus és politikai idealizmus nyilvánul a hazai románság megítélésében, mint aminő „földöntúli idealizmus” (Szekfü szavai) tükröződik Deák Ferenc 1868 nov. 14. híres felszólalásában a szerb nemzeti színháznak adandó állami segély ügyében.

Annyi bizonyos – és ezzel búcsút veszünk a nemzetiségi kérdéstől – hogy Tisza István második, háborús miniszterelnöksége alatt a hazai románoknak bizonyos engedményeket tett és helyezett a háború győzelmes befejezésének reményében kilátásba a román nyelvnek iskolai téren, valamint az állami hatóságok előtti használata tekintetében. Így nemzetiségi politikája kétségtelenül szabadelvű irányban mutat elhajlást, annál is inkább, mert egy lépéssel tovább menve, hajlandó volt a választójog oly módosítására, amely nagyobb tért nyit a

¹ Ö. M.: II. k. 292. és 294. sz.

² ö. M.: II. k. 526. sz.

románok politikai, parlamenti érvényesülésére. De viszont háborús leveleiből kitűnően¹ mereven elzárkózott a román nemzetiségi kérdésnek federalisztikus irányú megoldása elől, a leghatározottabban visszautasítva a román túlzó nacionalisták (Maniu, Vajda, Popovici és társaik) federalisztikus jellegű politikai követeléseit. (Erdély autonómiája, román tárcanélküli miniszter a magyar kabinetben stb.)

Elérkeztünk az utolsó kérdéshez: miben mutatkozik Tisza István liberalizmusa a társadalmi és politikai önkormányzat terén?

A XIX. század szélesen hömpölygő individualista-liberális áramlatának Európaszerte egyik leghatalmasabb irodalmi képviselője, br. Eötvös József, Uralkodó Eszméiben a jelenkori állam célját az egyéni szabadság biztosításában látván, e cél elérésére szolgáló leghatékonyabb eszközként az államhatalom, az állami mindenhatóság korlátozását hangoztatja és pedig az önkormányzat elvének lehetőleg széleskörű alkalmazása által a helyhatósági és az egyleti élet terén. Az önkormányzat, mint az egyéni s a közszabadság egyik biztosítója, a társadalmi (gazdasági) és politikai liberalizmusnak alapvető tétele.

Gr. Tisza István – mint a fentebbiekben már érintettük – gazdasági és szociálpolitikai téren kezdettől fogva a túltengő állami beavatkozás korlátozását és a szabad társadalmi erőknek önkormányzati alapon való érvényesülését kívánja. – Széchenyivel együtt az a meggyőződés hatja át, hogy a gazdasági fejlődésnek éltető lelke a szabadság. Az a meggyőződés, hogy a rendi berendezkedések kínai falát áttörő gazdasági anarchia helyébe „egy újabb rendnek kell lépnie, de ennek az újabb rendnek, amennyire csak a dolog természete megengedi, a szabadság rendjének kell lennie, ebben az újabb rendben a társadalmi önkormányzatnak kell megnyilvánulnia. A gazdasági erők ne maradjanak rendezetlenek, de ne állami parancsszó rendezze őket, hanem szervezzék magukat a társadalmi, a szabad egyesülés, a szabad önkormányzat alapján”.²

Beszédeiben és írásaiban a munkáskérdéssel foglalkozva, szintén azt a követelményt állítja fel, hogy a munkás érdekében szükséges jóléti intézkedéseket nem állami beavatkozással, állami kényszerrel, hanem lehetőleg szabad társadalmi, önkormányzati alapon kell megvalósítani, maguknak az első-sorban érdekelt munkásoknak erőteljes autonóm egyletei által. Az ilyen angol-mintájú munkásbiztosítás mellett száll síkra a nálunk életbeléptetett német-rendszer helyett már az 1891-iki betegségélyző törvény megalkotásakor és a munkásbiztosítás ügyévei kapcsolatban más alkalommal mondott képviselőházi

¹ Ö. m.: II. k. 294., 501g), 533., III. k. 1180., IV. k. 1490. sz.

² Széchenyiről szóló emlékbeszédéből.

beszédeiben.¹ A Magyar Figyelő 1912. és 1913. évfolyamában megjelent idevonatkozó cikkeiben² feltárja a német bürokratikus jellegű munkásbiztosítási rendszernek a munkásosztály szellemi és erkölcsi színvonalat leszállító következményeit; e helyett azt az angol példát kell követnünk, mely legújabbban szakított ugyan az önkéntes biztosítás alapelveivel, mégis szerencsésen egyezteteti össze a biztosítási kényszerrel életképes önkormányzattal, mert a kényszerbiztosítás végrehajtását egészen a munkások szabad önkormányzati egyesületeinek kezében hagyja meg. „Kövessük e példát, amíg nem késő, amíg mai siralmas munkásbiztosítási törvényhozásunk (1907: XIX. t.-c.) teljesen le nem rombolta az életképes önkormányzatnak oly szép fejlődésnek indult csiráit.” Ilyen értelemben nyilatkozik 1913 jún. 12. második miniszterelnöki programbeszédében is: „Az ipari munkásosztály biztosítási ügye alapján elhibázott irányban indult meg. És bármilyen nehéz is egy ilyen, már életbe lépett elhibázott intézményt gyökeresen reformálni, nem szabad ettől a feladattól visszariadnunk, ha valóban azt akarjuk, hogy a munkásbiztosítási ügy ne csak a munkások idevágó érdekeinek hatékony gondozása, de egyúttal a munkásokra nézve az önkormányzatnak a közéletre nevelőiskolája is legyen.”

Tisza István tehát liberális életfelfogásából folyólag az önkormányzat elvének minél erőteljesebb megvalósulására törekszik a gazdasági életben és a szociálpolitika tágas mezején. Hogy egyházi téren is, ez – mint kálvinista embernél – magától értetődik. De nemcsak társadalmi önkormányzatot kíván, hanem politikait is: helyi és nemzeti önkormányzatot.

Ami az előbbit illeti, tudjuk már, hogy Az agrárius kérdésről szóló ifjúkori tanulmányában a hitbizományi intézmény fenntartását részben a helyhatósági önkormányzat, nem „autonómikus formákba bujt bürokratizmus, hanem a valódi önkormányzat” lehetősége érdekében tartja szükségesnek. Mert hiszen ez a valódi önkormányzat csak ott lehetséges, ahol kellő számban vannak oly egyének, akiknek a helyi igazgatás ügyeivel való ingyenes foglalkozást vagyoni állásuk megengedi. Vagyoniilag erős birtokos osztály nélkül nincs életerős önkormányzat.

Abban a meggyőződésben, hogy „a valódi, tartós és bölcs szabadságnak legjobb iskolája az önkormányzat”: Tisza István, habár már 1891 óta megértnek tartotta a vármegyei közigazgatásnak a kinevezési rendszerre alapított reformját, ezzel az oly szükségessé vált reformmal kapcsolatban a hanyatlásnak

¹ L. a fentebb már felsorolt idevágó beszédeken kívül 1905 jan. 8-iki belvárosi programbeszédét; továbbá első és második miniszterelnöki beköszöntőjét.

² A választójog reformja és az ipari munkások. – Kényszerbiztosítás és önkormányzat.

indult vármegyei önkormányzat erősítését kívánta, tehát az ügy intézésre hivatott társas szerveknél a szabad társadalmi elem erős túlsúlyának biztosítását a tisztviselői elemmel szemben és az önkormányzati hatáskör bővítését.

Tisztában van azzal, hogy „az önkormányzat lényege a nemzetnek, a társadalom független tagjainak a közügyek intézésében való részvételében rejlik”.¹ Nagyon szabatosan állapítja meg a 48 előtti hagyományos vármegyei önkormányzat igazgatási lényeges tartalma alapján (ellentétben az 1870 óta osztrák, német és francia befolyás alatt nálunk helytelen irányban módosult felfogással szemben, amelynek irodalmilag Eötvös József volt a legkiválóbb képviselője), hogy a helyi önkormányzat lényege: „nem a tisztviselők választásában, de nem is abban van, hogy az önkormányzati testületek saját ügyeiket maguk intézik, míg az állami ügyek gondozása az állam közegeire megy át. A közigazgatási ügyeknek ez a bifurkációja doktriner dolog, mely a valóságban keresztül nem vihető. De ha megvalósítnók is, kivált a középhatóságoknál, avval az eredménnyel járna, hogy éppen a legfontosabb ügyekre való közvetlen befolyástól fosztaná meg a nemzetet”.² Tehát éppen azokra az ügyekre, melyeket az 1870. évi 42., a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvénycikk nyomán, az 1886. törvényhatósági törvény is „az állami közigazgatás közvetítése” alá sorol, szemben a merőben helyi ügyekre („saját belügyek”-re) szorító önkormányzattal. Tisza István azon az állásponton van, ellentétben a nálunk begyökeresedett fonák felfogással, hogy a választási rendszer eltörlése legkevesebbé sem csorbítja az önkormányzatot, hanem ellenkezőleg: a kinevezési rendszer behozatala, a vármegyei közigazgatásnak ú. n. államosítása megfelelő szervezeti és hatásköri reformmal kapcsolatban egyenesen módot nyújt az önkormányzatnak életképesebbé s erőteljesebbé tételére. Az ilyen irányú vármegyei közigazgatási reformot igyekszik tető alá hozni második miniszterelnöksége elején, 1914-ben. Ebben a törekvésében azonban, sajnos, a világháború kitörése akadályozza meg.

A politikai önkormányzat második megjelenési alakja a nemzeti önkormányzat, a parlamenti kormányrendszer. Ennek tudományos és publicisztikai előkészítői voltak hazánkban a múlt század negyvenes éveiben az ú. n. doctinaire-ek vagy centralisták. Ezek a francia liberálisok hatása alatt kívánták a vármegyei politikai hatáskörének megszüntetését és a francia-belga mintájú modern képviselői kormányrendszer behozatalát. Említettük már, hogy ezt a kormányrendszert nálunk az a Kossuth Lajos követeli és valósítja meg rögtönözve 1848

¹ Államosítás és önkormányzat.

² U. o.

tavasznán, aki Eötvös és centralista társainak képviseleti és kormányzati központosítást tervező reformprogramját 1847 júniusában még csak időelőtti theorétikus nézetnek nyilvánította és aki a központosított felelős kormányért még 1848-ban sem volt hajlandó feláldozni a municipális szabadságot.

Kossuth Lajos 1848 április 2. beszédében a municipális szabadság szerelmesének vallja magát. Tisza István politikai szerelme: a parlamenti kormányrendszer. A híres nov. 18. szavazás előtt mondott beszédében a parlamentet „a magyar nemzeti politika egyedüli exponensének, egyedüli kincsenek és drágaságának” nevezi. Már politikai pályájának elején, 1889 november 23. képviselőházi beszédében, szólaltatja meg életének egyik állandó vezérmotívumát, midőn a többségi pártnak és a közvéleménynek szent kötelességeként állítja oda a magyar parlamentarizmus védelmét a parlament méltóságának és tekintélyének megrontására irányuló ama rendszeres kísérlet ellen, amellyel az 1889. nagy véderő-vita folyamán találkozunk. Majd 1891 november 15. vízaknai beszámoló beszédében főfontosságú kérdésnek mondja a parlamentarizmus sértetlen megóvását. „Mert ha valahol nagy veszélyeket rejt magában a *parlament tekintélyének* megtámadása, ez éppen nálunk van, mert *nálunk ez egyszerűen a nemzeti lét vagy nemlét kérdése*. Hisz közhelyet mondok jóformán, hogy a magyar nemzet csak mint szabad és parlamentáris nemzet létezhetik. Ami a nemzeti szabadság előfeltételeit támadja meg, magát a magyar nemzet fennállását veszélyezteti, magát a magyar nemzet tekintélyét, erkölcsi súlyát támadja meg”.

Azt a gondolatot, hogy hazánknak legéletbevágóbb érdeke a parlamentarizmus sértetlen fenntartása, mert parlamentáris kormányforma nélkül önálló nemzeti lét lehetetlen, hangoztatja minduntalan politikai pályafutásának minden későbbi szakában is. Ennek az egész valóját átható, mindent lebíró gondolatnak nevében indítja meg kíméletlen harcát a parlamentarizmusért és viszi diadalra kétszeri házszabállysértés árán 1912-ben.

Szekfü Gyula hibáztatja Tisza Istvánban, kit egyébként „a hanyatló kor e legnagyobb magyarjának” mond, hogy az országgyűlés politikai fontosságát túlbecsülve, munkaerejének javarészét a magyar parlamentarizmus bajainak orvoslására pazarolta.

Ez a vád nem alapos. Tisza felfogása a parlamenti kormányrendszer nemzetfenntartó szerepéről nézetem szerint kettős okban leli magyarozatát. Az egyik az, hogy az összeomlás előtt nálunk a parlament volt az egyetlen valóban nemzeti főszerv, mert hiszen a másik állami főszerv nem volt nemzetinek nevezhető: Ausztria császára volt egyben Magyarország királya, habár jogilag elkülönített minőségben. Ezért mondhatta Tisza a tényeknek megfelelően, hogy nálunk a magyar nemzeti poli-

tikának egyedüli exponense a parlament. A másik ok, amely miatt oly rendkívül fontosságot tulajdonított a parlamentáris kormányrendszernek és a parlament zavartalan működésének, az volt, hogy a múlt tanulásaiból és saját tapasztalataiból is tudhatta, hogy a magyar kormánynak csak addig van súlya és fölénye az osztrák kormánnyal szemben, amíg a parlamenti többség, tehát a nemzet akaratát képviselheti a közös uralkodó előtt; amíg a nemzet nevében léphetett fel és követelheti a fejedelemtől az osztrák hivatalnok-minisztérium álláspontjától bizonyos nagyfontosságú kérdésekben gyakran eltérő kívánásai teljesítését, a magyar nemzeti politika céljainak honorálását.

Tisza István törhetlen energiával küzdött a parlamentarizmusért, mert lelkének gyökerénél élt az a gondolat, hogy „nemzeti létünk a parlamenti kormányzattal van egybeforrvva”. Viszont éppen ezért ugyanolyan kérlelhetlen elszántsággal harcolt a választójogi radikalizmus ellen. Hiszen tisztában volt azzal, hogy általános választójog és parlamenti kormányzat szöges ellentétben áll egymással; hogy az általános választójog megsemmisíti a magyar értelmiség vezető politikai állását és szükségszerűen leszállítja a parlament színvonalát. Szóval végveszélybe dönti a parlamenti kormányrendszert, sőt az egységes magyar nemzeti államot. De ezen különleges magyar nemzeti szemponttól eltekintve is, mely Tisza István lelkében a mindennekfelett uralkodó, a liberalizmus politikai programja azért követeli Európaszerte a parlamenti kormányrendszert, mert ennek fölénye abban áll, hogy erőszak és polgárháború nélkül teszi lehetővé, hogy a kormányzás a nemzeti közvéleménynek, a választók többségének megfelelő módon történjék és hogy a kormányváltás simán, az állami élet megrázkódtatása nélkül, vér és vas nélkül menjen végbe.

A parlamenti kormányrendszer egészséges működése feltételezi az olyan pártok létét, amelyek főleg csak a kivitel módozataira, a haladás mértékére különböznek és ennél fogva bármely pillanatban felválthatják egymást a kormányon az állami élet gyökeres felforgatása nélkül. Tehát ú. n. politikai pártokat kíván; míg az egyoldalú gazdasági, felekezeti, nemzeti-ségi vagy osztályérdekeket szolgáló pártok a parlamenti kormányrendszer alapkövetelményével homlokegyenest ellenkeznek.

Ez az oka annak, hogy miért fordult Tisza István mindenkor ezen egyoldalú érdekpártok ellen; miért tartotta oly veszedelmesnek a német földről hozzánk is átplántált ú. n. agrárius törekvések elterjedését, „melyek a mezőgazdasági érdekek védelmének jelszava alatt harcba akarják vinni gazdaközönségünket a társadalom többi osztályai és a szabadelvű haladás ellen”.¹

¹ Magyar agrárpolitika.

Élelméjű bírálatot gyakorol Az agrárius kérdéstről szóló ifjúkori értekezésében a Stein-Marx-féle áldatlan osztályharc-elméletéről, mely „avval egyértelmű, hogy szabad államformák csak osztályuralomra s a gyöngébb osztályok kizsákmányolására vezetnek s hogy ez utóbbiak csak a fejedelem erős kezétől várhatnak igazságot és oltalmat”. Kifejti, hogy szabad államformához hazafiság, kötelességérzet és az szükséges, hogy mindenki a közérdek álláspontjára helyezkedjék, midőn valamely politikai cselekményt teljesít. „Hol egyének és osztályok saját érdekeik kielégítését a többi osztályok rovására kívánják az államtól, hol a politikai pártok az osztályérdekek alapján csoportosulnak s küzdelmeik célját... ez érdekek egyoldalú érvényreemelésé képezi, ott állani fog Stein elmélete, de ott ...meghúzták a politikai szabadság felett a halálharangot”.¹

Éppúgy elítéli a néppárti mozgalmat, mely – miként az agrárizmus – szintén nem a közérdek álláspontján áll politikai célkitűzésében, hanem csupán egyoldalú felekezeti érdeket szolgál, tekintet nélkül az egészre; tekintet nélkül a felekezeti, a társadalmi békére; tekintet nélkül arra, hogy az oly annyira szükséges nemzeti egység megbontására vezethet.

Tisza István a liberalizmus szellemében jár el, midőn egész közéleti pályáján, mint képviselő, mint miniszterelnök, mint egyházi tisztviselő, minden kínálkozó alkalommal az érdekek harmóniáját, a különböző, egymással látszólag kiegyenlíthetlen ellentétben álló gazdasági, nemzetiségi és felekezeti különérdekek szolidaritását hirdeti és munkálja.

Az ő közéleti működéséből a magyar állam nagy céljait szolgáló nemzeti egyetértés, a társadalmi béke magasztos szimfóniája csendül ki.

Tisza István liberalizmusát a legfontosabb vonatkozásokban vizsgálván, hármas végkövetkeztetésre jutunk.

Tisza István liberalizmusa nemzeti irányú, mert mint minden valódi liberalizmus az egyetemes nemzeti érdek szolgálatában áll.

Keresztyén jellegű, mert a liberalizmus lényegében semmi egyéb, mint a keresztyén erkölcsstan gyakorlati alkalmazása társadalmi és politikai téren.

A reformkorszakbeli liberális ellenzék legnemesebb hagyományainak folytatása.

Szociális érzése pedig liberális, tehát keresztyén életfelfogásának szükségképpen alkotó része.

Ezeknek megállapítása ma különösen időszerű. Hiszen a liberalizmus szóba manapság hamis színeket kevernek, a

¹ Az agrárius kérdéstről.

liberalizmust a legképtelenebb vádakkal illetik, legalább is úgy, mint 48 előtt a fejedelmi abszolutizmust. Viszont a másik oldalon a liberalizmus hamis cégére alatt többé-kevésbé gyűlölködő tekintélyrombolást árulnak, tehát olyan mérgezett portékát, mely épp oly távol esik a liberalizmus jól értelmezett fogalmától, mint Tisza István nemes magyar liberalizmusától.

Irodalom

Andrássy Gyula gróf: Széchenyi politikája. (Széchenyi eszmévilága. L, 1912.)

Angyal Dávid: Gróf Tisza István emlékezete. (Bp. Szemle 1920. évi 526-528. sz.)

Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. 1885.

U. ő.: Politika. I. 1895.

U. ő.: Bárány Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika. 1908.

U. ő.: Dékáni megnyitó beszéde (1901 szept. 15.).

U. ő.: Eötvös és Montalembert barátsága. 1918.

Deák Ferenc: Beszédei. 2. kiadás. 1903.

Eötvös József báró: összes Munkái. IX-X. k. (Politikai beszédek), XI. k. (Reform), XIII-XV. k. (A XIX. század uralkodó eszméi), XVI. k. (A nemzetiségi kérdés).

Felmer Frigyes: Smith Ádám mint közgazda (Bp. Szemle 1928. évi 608. sz.)

Ferenczi Zoltán: Bárány Eötvös József. 1903.

U. ő.: Deák élete, 1904.

Jellinek Georg: Allgemeine Staatslehre. 2. kiad. 1905.

Kölcsey Ferenc: Minden Munkái. 3. kiad., VI. k. 1886.

Kun József: Nép, nemzet, nemzetiség. 1908.

U. ő.: Bárány Eötvös József és a francia liberálisok. 1912.

A Magyar Nemzet Története. IX. k., 1897.

Mises Ludwig: Liberalismus. 1927.

Östör József: Tisza István saját szavaiban. 1927.

Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. 1923.

Szász Károly: Tisza István. 1920.

Szekfü Gyula: Három nemzedék. 1920.

U. ő.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1926.

Széchenyi István gróf: Munkái. II. sorozat. I-II. k., 1904-05*

Tisza István gróf: Összes Munkái. I-IV. k., 1923-1927.

Wlassics Gyula báró: Deák Ferenc. 1923.

Windelband: Geschichte der Philosophie. 4. kiad. 1907.

**TISZA ISTVÁN
ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ**

ÍRTA: SZENTPETERI KUN BÉLA

ZÉP AZT LÁTNI, mikor ilyen gyűlésre seregeinek. A kálvinista kanonokok, ahogy szokták nevezni a világi urakat, akik a papok többivel közösen gyakorolják az egyházigazgatás és egyházi bírászkodás tiszteit. Urak, hivataluknál, születésüknél, vagy érdemüknél fogva.

De bármily magas az a hivatal, az a születés, az az érdem, mellyel a világban kitűnnek, sohasem utasítják vissza azt a megtiszteltetést, melyben húsz-huszonöt parasztköztség őket részesíti azért, hogy megválasztja világi tanácsbírónak vagy éppen főkurátornak.”¹

Bizony szép az.

A magyarországi református egyházban a második Carolina Resolutio után (1734) tartott bodrogkeresztúri konvent óta a világi elem egészen sajátos módon vesz részt az egyházi ügyek intézésében.

Máshol a zsinat-presbiteri egyházkormányzat, melyet a magyarországi református egyház is magáénak mond,² abból áll, hogy a pásztoroknak és az egyházi fegyelem fenntartásában velük együtt munkálkodásra kiválasztott néhány vénnek (presbiter) gyűlései, magasabb fokon meg az ezen gyűlésekből küldött képviselők testületei intézik az egyház ügyeit. Csakhogy Kálvin ama külországbeli követőinél egyrészt az egyháztagoknak, akik közül a kormányzó véneket kiszemelni kell, a műveltsége általában elég kedvező volt, másrészt amaz egyházak kormányzótestületeinek vagy nem kellett az állami kormányzat ellenséges indulatával küzdeni, vagy nagyon is bele kellett törődni abba, hogy az egyház pro tempore alávett helyzetben van;³ így ott a pásztorok és presbiterek gyülekezetei a kegyes-

¹ Baksay Sándor: Pusztai találkozás. VI. fej.

² A magyarországi református egyház egyházi törvényei. I. t.-c. 2. §.

³ Skóciában a presbiteriánus egyház összeforrt a nemzeti léttel; Franciaországban ellenben, vagy a reformált Angliában a hugenotta vagy a puritán örülhetett, ha észre nem veszik.

ség és erkölcsi szigor munkájánál maradhattak, az egyház politikai biztonságának gondjával nem voltak megterhelve.

Nálunk nagy különbséget okozott a rendi tagozódás. Sok olyan református egyházközség volt Magyarországon, amely teljes egészében politikai jogok nélküli jobbágyokból állott. Viszont a politikai jogokkal bírok között is sokan voltak a két evangélikus¹ egyháznak hívei; az erdélyi fejedelemség területén túlsúlyban voltak; de a királyságban is a felvidéken meg a tiszamenti és dunántúli alföldön a köznemesség nagyrésze tartozott a közös sorsba kapcsolt két evangélikus egyházhoz. Az előbbi körülmény azt hozta magával, hogy az egyházközségek közül sok nem volt alkalmas arra, hogy az egyháznak magasabb fokon kormányzásában a maga tagjaival részt vehessen. Mert a jobbágyok közül tett presbiterek – ámbár vagy másfél évszázadon át egyáltalán nem is voltak nálunk ilyenek –, ha a magyar fajban általában tapasztalható szellemi erő birtokában a maguk otthoni gyülekezeti dolgait érett ésszel, sőt bölcsen el tudták is intézni, arra, hogy az ellenőrzést és irányítást teljesítő kormányzat magasabb feladatait ellássák, elhanyagolt és lenézett voltuknál fogva képesek sem igen lehettek. Különösen alkalmatlanná váltak szolgálai állapotuk miatt, melyben a földesúr tilalma esetén kötelességeik teljesíthetése közben kézzelfogható akadályokkal is találkozhattak.² Másrészt az állami törvényhozásban és a helyhatósági kormányzatban egyaránt komoly számottevő reformált rendek nem nyugodtak bele egyházuknak és tagjainak elnyomásába vagy háttérbeszorításába, hanem jogaik megvédelmzésére, biztosítására és kiterjesztésére a tőlük telhetőt megtenni, vagyis az egyház szolgálatára módot találni igyekeztek.

Innen van az, hogy a jellegzetesen református zsinat-presbiteri egyházkormányzat Magyarországon a reformátusoknál sem talált jó talajt és a magyar jogalkotó képesség formált a két evangélikus egyház számára olyan sajátos, a magyar viszonyoknak megfelelő egyházkormányzati rendszert, mely ugyan a zsinat-presbiterivel azonos alapgondolaton épül, de az itteni rendi alkotmányba beilleszkedve, alkalmas az egyház jogainak az államhatalom ellenséges indulatú kezelőivel szemben megvédelmzésére.

A különbség lényege az, hogy a magyarországi két evangélikus egyházban a magasabbfokú egyházkormányzatot nem, vagy legalább nem kizáróan a gyülekezeteket kormányzó testületeknek saját kebelükből küldött tagjai teljesítik, hanem a magasabb kormányzati alakulatok (egyházmegyék vagy espe-

¹ Régi törvényeink így foglalják össze a helvét hitvallást követő reformátusokat és az ágostai hitvallásúakat.

² Érdekes világot vet erre Medgyesi Pál Dialógus politico-ecclesiasticus c. műve. Bártfa, 1650. 196. 1.

rességek és egyházkerületek) kormányzó hatóságaiba közvetlenül is állítanak e magasabb feladatok végzésére alkalmasnak ítélt főtisztviselőket. Itt tehát megtörténhetik, ami amott lehetetlen volna, hogy a felsőbb egyházkormányzat körében nyomatékos, sőt esetleg irányító szerepet töltsön be olyan egyén, mint egyházmegyei vagy egyházkerületi kurátor vagy asszeszor, aki egyetlen gyülekezet közvetlen igazgatásának sem részese. Nagyon nyilvánvaló a gondolatmenet: a jobbágyok vagy más egyszerű emberek lássák el a maguk gyülekezetének ügyeit s az ezen munkában részvétellel ne terheljék az esetleg más közfeladatokkal nagyon igénybevett előkelőket; viszont a fontos őrhelyekre, az egyház és a vallás szabadságának megvédésére állítsák oda a nagytekintélyű és esetleg nagyhatalmú főembereket.

Természetesen ennek a magyaros rendszernek amint van előnye, éppen úgy van, vagy legalább nagyon lehet hátránya is. Mert megtörténhetik, hogy a főgondviselők kiszemelésénél éppen csak az előkelőséget és külső világi befolyást tartják szem előtt és így vezető helyre kerülhet olyan is, akit sem belső lelki élményei, sem az egyházi élet közvetlen megismerése nem képesítettek a ráruházott feladat ellátására.

Azért megbecsülhetetlen érték a magyar református egyházban az olyan ember, akit a legfőbb kormányzatban való részvételre úgy a külső tekintély, hatalom és függetlenség, mint a belső vallásos élet mélysége s az egyház élete minden nyilvánulásának teljes ismerete tesz alkalmassá.

Tisza István ilyen volt.

I.

„Nem máról holnapra termett: alakján ezer esztendő dolgozott.”¹

A vallás és az egyház szolgálatára is századokkal előbb indították útnak.

Az ősei talán a szent István udvarában buzgólkodtak a keresztyén vallás terjesztése és a keresztyén egyház megszilárdítása körül. Lehet, hogy maguk is osztoztak olykor a Kupáék és Vattáék kétségeiben, de azért hívek voltak és a nagy felfordulásban is hívek maradtak az egyházhoz, mert a magyarság, a nemzet fennmaradása és boldogulása feltételének ismerték fel az egyházhoz való ragaszkodást.

A reformáció után – s ez már nem csak talán, hanem bizonyos – a félezer esztendő alatt már szívük szerint megszeretett Jézus Krisztus szavában a maguk anyanyelvén akartak

¹ Ravasz László Tisza István. Protestáns Szemle. 1918. évf. 239. 1.

gyönyörködni s elfogadták az új tanítást, mert úgy érezték, hogy az Úr iránti hűségüket a kemény magyarságukkal így tudják jól összeegyeztetni.

A harminckettős ősfán¹ – tehát körülbelül a XVIII. század kezdetéig – előforduló elei úgyszólván kivétel nélkül protestánsok s majdnem mind reformátusok. Biharmegye déli részein a XIX. század eleje óta a Tiszák kezében van a református egyházi kormányzat. A Tisza-ősökön kívül különösen két család tűnik nyomatékosan szembe itt: a gróf Degenfeld, amelyből édesanyja s a gróf Teleki, amelyből atyjának, valamint mindkét nagyatyjának és az atyai nagyanyjának anyja származott.

A gróf Degenfeld-Schomberg család Schomberg-ágon fejedelmi eredetű és több uralkodó családdal is rokonságban álló német származású főúri család, amely mindjárt kezdetben csatlakozott a reformációhoz s a mellett sok hányatáson átmenve és sok országban szolgálva változatlanul hű maradt. Magyar gróffá csak a Tisza István nagyatyjának atya, Degenfeld Miksa lett, aki gróf Teleki Ádám leányát vette feleségül. De ezen az úton az ő ága annyira magyarrá lett, hogy már a fiát, Imrét, Tisza István nagy atyját, a tiszántúli református egyházkerület későbbi főgondnokát, halálra ítélték 1849 után. Úgy ez a magyarrá lett ág, mint a németnek megmaradt gróf Degenfeld-család nemcsak érzelmeiben, de cselekedeteivel is sokszoros bizonyosságát adta erősen protestáns voltának s számos buzgó munkást adott az egyháznak.

A Telekiek évszázadok óta vannak összeforrva a magyar református egyház történetével. Köztük e tekintetben épp az a legnevezetesebb ág, amelyből a Tisza István atyjának és apai nagyatyjának elei valók.² Ez az ág a nagy kancellár Sándor nevű fiától származik, aki a református egyház történetében azzal tette emlékezetessé a nevét, hogy a leégett nagyenyedi kollégium újjáépítésére a királytól kieszközölt engedelem mellett az angol hittestvérektől adományokat gyűjtött; meg azzal, hogy eladta háztartási ezüstjeit s azok árát a külföldön tanuló magyar református diákok felsegítésére fordította. Ennek egyik fia volt az a Sámuel udvari kancellár, aki a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárat alapította. Másik fiától való unokája, József koronaőr és egyházkerületi főgondnok, nagyon kimagasló egyéniség volt a magyar református egyházi életben. Az 1791-ben tartott első országos zsinat elnökévé őt választották, ami köztiszteletben álló voltát annál inkább mutatja, mert vita tárgya volt, vajjon lehet-e az elnöklést világi egyénre bízni s mert ő a zsinat első ülésén, tehát a választáskor s még azután is

¹ Dr. Vargha Zoltán: Gróf Tisza István ősfája. Az 1923. évi Tisza-Évkönyvben.

² Nagy Iván: Magyarország családai. XI. k. 78. s. k. 1.

pár nap nem is volt jelen.¹ A nagytekintélyű zsinati elnök József nevű fiától való unokája volt Tisza Lajosné gróf Teleki Juliánná, a Tisza István nagyanyja.

Egy nagyjelentőségű történelmi feladat betöltőjétől leszámazás bizonyára már magában is alkalmas serkenti ugyanazon irányú munka végzésére. A koronaőr Teleki József nemcsak maga volt a református egyháznak a maga idejében legfőbb embere, hanem az ő maradékai, vagy ezekkel családi kapcsolatban levők közül kerül ki a XIX. század eleje óta a magyar református egyháznak legtöbb világi főtisztviselője. Egyik fia, László, a dunamelleki, ennek fiai közül József erdélyi gubernátor és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke az erdélyi, Sámuel a dunamelleki, az utóbbinak fia Gyula a dunántúli, míg Lászlónak leányági unokája, gróf Degenfeld József, a tiszántúli egyházkerület főgondnoka volt. A zsinat-elnök Teleki József leányági utódai közül is lett a református egyháznak több vezérfőfia; két leányunokájának férje, illetőleg a fiai viseltek magas egyházi tisztséget: Borbála férje gróf Ráday Gedeon, a dunamelleki egyházkerület főgondnoka volt; Juliánnának férje, Tisza Lajos, a nagyszalontai² egyházmegyében a gondnoki tiszteletet töltötte be atyjának, Tisza Lászlónak, a gróf Teleki Kata férjének, halála után; s mind a három fia egyházkerületi főgondnok volt, Kálmán a dunántúli, Lajos, a szegedi gróf, a dunamelleki, László pedig, a Tisza István ipa, az erdélyi egyházkerületben.

Hát ha nem lett volna ismert a régebbi elődök példája, volt elég útmutatás a közvetlen családi körben. Az apai nagyapa az otthon vidékének egyházi ügyeit intézte s halála után hivatalát az apa vette át; az anyai nagyapa a magyar reformátusok felét magában foglaló, nagyterületű tiszántúli egyházkerület magasztalt főgondnoka;³ ugyané méltóságot tölti

¹ Ki is mondták, hogy: az ilyen nemzeti zsinatokon a kormányzékhez mind az egyházi, mind a külső renden levő ekklésia tagjainak egyenlő jussok van s „az egyházi rend jussainak minden megsértése nélkül” választottak világi elnököt, akinek helyettesül a nagybátyját, öregebb báró Ráday Gedeont tették. A zsinat jegyzőkönyve közölve van Révész Figyelmezője 1874. évi folyamában.

² Nagyszalontai és nem bihari, mint ahogy többen – így Vargha Zoltán id. tanulmányában – írják. A nagy Biharmegye négy református egyházmegye közt oszlik meg. Északon az érmelléki, azután a debreceni és a bihari, délen a nagyszalontai egyházmegyéhez tartoznak községei. Ez utóbbi egyházmegyének, mely részben Aradmegyére is terjed, volt gondnoka Tisza László, Lajos, Kálmán és István.

³ A reformátusok 1881-iki debreceni zsinatán, amikor a tagok mindegyikéről szóló tréfás, részben enyhén gúnyos verseket tartalmazó könyvatos emlékkönyvet készítettek (Zsinati ponyva), ebben gróf

Degenfeld Imréről ezt irták:

Degenfeld nem beszél. Minek is? Helyette
Ékesen szónokol alkotása, tette.

Kérded: ki Degenfeld? Nézz szét e kúrián, (a kollégiumban, ahol
E négyszög palota ma s századok múltán a zsinat ülésezett)

Megmondja, milyen az igazi kurátor,

Aki szólni restell, hanem tenni bátor.

majd be 1867 óta másik egyházkerületben az apa is, és van idő, amikor az öt magyar református egyházkerület közül egyszerre háromban főgondnok a három Tisza-testvér. A noblesse oblige szabályát, amelyet, mint a közérdekű munkára kényszerítőt említ egyik ifjúkori levelében,¹ Tisza István az egyházi téren fokozott mértékben látta maga előtt.

Tisza Istvánra nézve elkerülhetetlen volt az, hogy a magyar református egyházat valamely előkelőbb tisztség viselésével szolgálja. Csupán arról lehetett szó, hogy ez a szolgálat milyen mértékű lesz és mekkora odaadással teljesítetik. Mert látunk nem egy világi előkelőséget, aki az egyháztól felkínált tisztséget visszautasítani ugyan illetlenségnek véli, de azt, hogy a vele járó feladatokat pontosan teljesítse, egyéb elfoglaltsága mellett tőle nem várhatóan gondolja.

*

A noblesse oblige kényszerítése nélkül is el lett volna jegyezve az egyházi életnek.

Amilyen tűzkatlant hordott a szívében ez az olykor ijjesztően hidegnek látszó ember, olyan rendkívüli hevülettel, szinte rajongással szerette az apját, akiről, mikor árván maradt egyházmegyei gondnoki székét mint egyhangúlag megválasztott utód elfoglalta, székfoglaló beszédében elragadóan szép, szinte eszményi képet rajzolt.² Tisza Kálmánnak hatalmas közéleti szerepe pedig a református egyház szabadságának védelmével kezdődött. Az elnyomatás idején, 1855 július havában, alig huszonötéstudós korában lett egyházmegyei gondnok éppen abban az egyházmegyében, amelynek esperese, Balogh Péter nagyszalontai, majd debreceni lelkipásztor, ugyanazon évben vette át, mint legidősb esperes, helyettes szuperintendens az abszolút kormányzattól rendszeresen betölteni nem engedett püspöki hivatal vezetését és vált így hivatalos vezérévé az egyház szabadságáért folytatott küzdelemnek. Természetes, hogy az öreg püspökhelyettes nagytehetségű fiatal földijének véleményét és tanácsát sűrűn meghallgatta és így Tisza Kálmánnak közvetetten már akkor is nagy befolyása volt a tiszántúli egyházkerület ügyeinek legfelső irányítására, amikor még nem volt veje az egyházkerület főgondnokának. Mivel pedig ez az irányítás, különösen a pátens elleni ellentállásban nemcsak sikeres, de nemzeti szempontból is jelentős és az ország egész közvéleménye előtt rokonszenves volt, ennek nem hivatalos, de közismerten valóságos szervezői a nagy fiatalok, Révész Imre és Tisza Kálmán, nemcsak tisztelt, de a szó teljes értelmében népszerű emberekké lettek. Ebből a nagy és országos nép-

¹ Géresi Kálmánhoz. Berlinből, 1878 febr. 1-én.

² A nagyszalontai egyházmegye 1902 szept. 4-iki jkve.

szerűségből később meglehetősen sokat elvitt a politika, de a nagyszalontai egyházmegyében, amelynek majd egy félszázadig volt gondnoka, éppúgy a dunántúli egyházkerületben, ahol negyedfélvtizeden át viselte a főgondnoki méltóságot, valamint az egész magyar református egyházban, melynek ügyeit, mint az Egyetemes Konvent elnöke, élete utolsó tíz évében ritka odaadással intézte,¹ minden időben különösen megbecsült vezéregyéniség maradt.² Tisza Istvánra, apjának sok rajongója közt leghívebb csodálójára, nem maradhatott hatástalanul sem az a tény, hogy atyjának magasra emelkedése a református egyházi közéletből indult, sem az a rendkívüli buzgóság, mellyel atyja az egyházi ügyekkel élete minden szakában foglalkozott.³

Éppígy nagy hatással kellett lenni ifjú lelke törekvéseinek irányára édesanyja mély vallásosságának. Tisza István nem lírai természetű s amint szerelméről, úgy az édesanyja iránti szeretetéről sem beszél a világ előtt. De bőven van adatunk arról, hogy Tisza Kálmánné előkelő lelke milyen imponáló hatású volt egész környezetére, – bizonyára annál inkább a fiára, aki testi s lelki tulajdonainak egy részét is tőle örökölte.⁴ Talán a vallásszabadságért harcoló hőselődöktől, talán a lelkipásztor-östől átszállott örökség⁵, talán a finom női lélek magasabb régiókba vágyakozása adja magyarázatát e buzgó vallásosságának, mely külső megnyilvánulásra is törekedett. Ha a kegyelmes asszony lenn volt Geszten, a fehérre meszelt kis falusi templomnak a szószékkel szemben levő padosrai mindig megteltek; a kastélyból mindenkinek menni kellett a templomba; „nem volt becsülete” a kegyelmes asszony előtt annak, aki az istentiszteletről komoly ok nélkül elmaradt.⁶

De a fiatal Tisza István szívében a református vallás és egyház iránti ragaszkodás és benső érdeklődés kifejlésztésére alkalmas volt az is, hogy a benyomások felvételére legfogéko-

¹ Egy ideig, mint a legidősebb főgondnok, az agg báró Vay Miklós helyettese, majd ennek halála után az egyházi törvény rendelkezése szerint.

² A gróf Degenfeld Imre halála után, 1883-ban, a tiszántúli egyházkerület főgondnokságára jelölték Tisza Kálmánt, ki már ekkor a dunántúli kerület főgondnoka volt, de Vályi Jánossal szemben kisebbségben maradt. Ennek is országos pártpolitikai háttere volt.

³ Mindezekről igen szépen emlékszik meg Tisza István egyházmegyei gondnoki székfoglalójában.

⁴ Vargha Zoltán i. m. azt írja, hogy gróf Tisza Lajos véleménye szerint ez a kevés skóttal kevert német vér volt legnagyobb hatással bátyjára.

⁵ Anyjának nagy atyja evangélikus lelkipásztor volt.

⁶ Szabó István geszti református lelkipásztor úr és a Tisza-családnál működött nevelők szóbeli közlése. A buzgó templomozásról megemlékezik a szintén nevelőként működött Schmidt Henrik is Tisza István boldog éve címmű kedves füzetében.

nyabb éveiben Géresi Kálmán volt a nevelője, aki a gimnázium hat osztályát végeztette vele magánúton s akinek keze nyoma egyéb vonatkozásokban is mutatkozik e nagyszerű ember ki-formálásában. Géresi a legbecesebb magyar tehetségek közül való volt; nem tagadta meg a keleti fajt, de bámulatos emlékező tehetsége és világos értelme folytán gazdag tudással rendelkezett s a kissé nehézkes, olykor zordonnak, olykor unottnak mutató külső alatt olyan szerencsés keveréke volt a lelki derűnek és erkölcsi szigorúságnak, a bohémságba hajló kedélynek és a jellemzilárdságnak, a mindent megértő nemes humornak és a maga nézeteihez törhetetlen ragaszkodásnak, a józan felvilágosodottságnak és a mély vallásosság-nak, hogy a nagytehetségű gyermek eszéhez és szívéhez a kulcsot megtalálni s oda eszméit és önmagát örökre bezárni neki nem volt nehéz munka.

Géresi Kálmán, falujellegű városka lelkipásztorának fia,, oly vidéken nőtt, ahol a reformátusság a magyarsággal egyet jelent, ahol tehát egyiket a másikért is sokszorosán megbecsülni tanulják; majd maga is theologus volt előbb Debrecenben,, hol nagybátyja, az előbb szintén lelkipásztori hivatalt viselt tudós Lugossy professzor irányította fejlődését, azután Pesten, ahol a protestáns szellem újjászületése akkor rakta fészket , a pesti református gimnáziumban teljesített tanári szolgálatból ment Gesztre nevelőnek. Különösen hazánk, az egyház és a nemzeti irodalom történetében alapos tudása kevésbé fogékony tanítvány lelkében is felcsigázta volna az érdeklődést a hányatott múltú magyar protestantizmus sorsa és nemzeti jelentősége iránt.

*

Azután jött a debreceni kollégium.

Az az év, amelyben Tisza István a kollégiumnak nyilvános tanulója lett, két vonatkozásban is az újjászületés eszten-deje a kollégiumra nézve. Itt ugyanis az autonómia jogán sokáig fenntartották a régi oktatási rendszert, amely szerint a gimnázium hat osztályból állott, azután a tanuló aláírta az iskolai törvényeket – szubszkribált – és immár a nagy „diákok” közé számítva végezte a bölcsészeti tanfolyamot, ahol ugyan a főgimnáziumok hetedik és nyolcadik osztályával nagyjából azonos tananyagot tanult, de már nem az alsó klasszisokban követett tanulmányi renddel. Éppen 1873-ban határozta el a kollégium főhatósága, a tiszántúli egyházkerület közgyűlése,, hogy a kollégiumban életbelépteti a főgimnáziumi rendszert, amivel az addigi bölcsészeti tanfolyam a gimnázium hetedik és nyolcadik osztályává lett. De mivel az egyházkerület sem a tanterv, sem a tanrendszer tekintetében részletes szabályokat nem alkotott, az új korszak első évében a hatását még

jóval később is érezhető régi rendszernek nagyon sok maradványa állott fenn. Így elsősorban az, ami egyébként egy negyedszázad múlva is megvolt, hogy a hetedik és nyolcadik osztályos gimnazisták, a tréfásan úgynevezett „bagoly” meg „vércse”-diákok, a felső tanuló ifjúsághoz számítottak s azok egyesületi életében, mozgalmaiban résztvettek.

Ugyancsak 1873-ban más nagy változás is történt a kollégiummal. Az egyemeletes, U-alakú régi épületet, mely a Nagytemplom irányában húzódó impozáns és építészeti szempontból is figyelmet érdemlő főépület háta mögött szerénykedett, 1869-ben lebontották és a főépülethez háromszárnyú kétemeletes épületet emeltek, úgyhogy ezáltal a kollégiumi épület zárt négyszög-alakúvá lett. Ezt az új épületet is éppen ebben az évben adták át rendeltetésének.¹ Így Tisza István a háromszáz évesnél régibb ősi főiskolában százados tradíciók közt, de az akkori viszonyok szerint modern új épületben és modernné tett tanulmányi rend mellett kezdte nyilvános tanulói életét.

Bármennyire megnőtt is azonban az új építkezés folytán a kollégium, szinte megfoghatatlan, hogyan fért el benne annyi tanuló, amennyi belejárt. Volt ott elemi iskola hat osztállyal, teljes gimnázium, négy-öt párhuzamos szakasszal, bölcsészeti, theologiai és jogi főiskola, tanítóképzőintézet külön gyakorlóiskolával s egy időn át még négyosztályos reáliskola is. A gimnáziumnak különösen a felsőbb osztályai azért voltak nagyon népesek, mert nemcsak Debrecenben nem volt más teljes középiskola, hanem a tiszántúli reformátusok különben elég nagyszámú gimnáziumai, mint eredetileg a debreceni kollégium partikulái, nagyobbára négy és hatosztályos gimnáziumok voltak és így a kollégium ötödik osztályába a debreceni piaristáktól, meg egy féltucat vidéki gimnáziumból, hetedik osztályába egy másik féltucattól jöttek a tanulók. Pedig az épületnek nem is minden része szolgált tanítás céljára, mert nagy és kisdíákoknak egész serege bent is lakott a kollégiumi új épület emeleti részein levő úgynevezett „cétus”-okban, melyekben hét-nyolc, néha tíz-tizenkét ifjú lakott együtt spártai egyszerűségben. Tisza István persze nem lakott benn, – ez csak szegény ifjak számára való jótétemény volt, – neki a nagyatya házában² volt lakása, de a maga sorsához mértén szintén igen egyszerű életmóddal: „Kosztot az idevaló házmester ad.”³ Így lehetett aztán gyorsan összeismerkedni

¹ A debreceni református főgimnázium 1894-95. évi értesítőjében Géresi Kálmán, Dóczi Imre, Varga Bálint cikkei a kollégium történetéről.

² A Piac- és Széchenyi-utca sarkán levő ház, amelyben a főrendház 1849-ben ülésezett.

³ Géresi Kálmánhoz Debrecenből 1873 nov. 2-án írt levele.

és „a fertályokat” jól tölteni a fiúkkal, akiknek bizony legnagyobb része igen egyszerű sorsból való volt.¹

Ha azt a sok tanulót, aki a kollégium különböző intézeteiben szerezte az ismereteket, egyszerre felállították volna a kollégium udvarán, ugyan megtelt volna a hatalmas nagy négyszög. Lettek volna vagy kétezerén. De ennek csak mintegy negyedrésze igazi diák, – a többi csak „prepa”, vagy „göde”, ami az elemiiskolások neve, vagy a hat alsó osztályba járó kisgimnázista, akit, kivált ha „dárdás”, azaz bentlakos szegénytanuló, „öcsém”-nek sajnál a nagy diák, még ha az idősebb is nála, míg az viszont őt „úr”-nak tiszteli. A nagy diákok így is tekintélyesnek maradó számát az is szaporította, hogy az elemi osztályokat mindig egy-két éven át bentmaradt végzett theologusok tanították és a gimnáziumban is alkalmaztak² minden évben a végzett theologusok közül segédtanárokat, valamint a kollégiumi igazgatás nagy részét is a végzett diákok közül kikerült szenior és esküdtfelügyelők teljesítették. A végzett diákok egyrésze tehát, néha tizenöt-húsz is, bennmaradt a kollégiumban vagy ilyen szolgálattételre, vagy egyszerűen „heverő” diáknak, aki egy-két tantárgy önkéntes újból hallgatására vállalkozott addig, míg valami elhelyezkedést talál. Ezek a gyakran teljesen meglett,³ nagyszakállú-bajuszú emberek is csakúgy résztvettek a diák-élet minden megnyilatkozásában, mint a valóságos tanulók, a hetedik gimnáziumi osztálytól felfelé.

Ennek a teljesen heterogén és mégis csodálatosan egységes szellemű diáktestületnek, az egykor „venerabilis coetus” néven tisztelt diák-céhnek lett tagjává a kollégiumba belépésekor a tizenkettedik életévét csak nemrég betöltött „Tisza úr”, amely cím nem a családja előkelőségéért, még kevésbé a vagyonáért illette meg, hanem őt is éppen úgy, mint akármelyik szegény diákot, akit még tavaly, hatodik osztályos korában mindenki tegezett: egyszerűen azon tény alapján, hogy immár „bagolydiák”.

A tanítás és tanulás eredményessége tekintetében bizonyára sok kívánnivalót hagyott ez az iskola még megújult alakjában is. Mert voltak ugyan jeles tanárai,⁴ de a túlzásfoltyságon

¹ Ugyanott.

² Néha még a felső osztályokban is tanítottak ilyen pályavégzett theologusok. Tisza Istvánnak is hetedik osztályos korában Patai Pál volt szenior tanította a magyar irodalmat.

³ Huszonöt-huszonhat esztendő ember a diákok közt nem volt ritkaság. Szabolcska például 29 éves volt szenior korában.

⁴ Azt az osztályt, amelyikbe Tisza István járt, latin s görög nyelvre Lengyel Zsigmond, németre és bölcselőre Osterlamm Ernő, történelemre Nagy Elek, mennyiségtanra Tóth József, élettan, földtan és vegytanra dr. Török József tanította, úgy a VII., mint a VIII. osztályban; a magyar irodalmat a VII-ikben Patai Pál, a VIII-ikban már Géresi Kál-

nem tudtak segíteni s bizony Tisza István is tanárjának csak „századrésznyi gondja” volt.¹ Ami a tanulásbeli előmenetelt illeti, a nyert kitűnő osztályjegy komoly kiérdemlése az iskolai cenzúráknál sokkal inkább azon alapult, hogy „otthon a leckét mindig felmondta Nagyúrnak”.² Ámbár hiszen ebből a nagy tumultusból mindig emelkedtek ki fényes elmék, nagy tudósok, olyan szegény gyermekek közül, akikre bizony a jó Istenen kívül senki sem vigyázott s akiknek sokszor élleme sem volt egyéb, mint a kollégiumtól két naponként kapott kétfontnyi, s brugónak nevezett kenyér.

Ez a nagy diák-sokaság nagyon csekély kivétellel református volt. A gimnáziumban akadt ugyan néhány zsidó, és kivált az ötödik osztálytól felfelé egy kevés római katolikus is, öt-hat görög keleti oláh is jött az őket illető alapítványi helyekre; ámde az osztályokban naponta négyszer s többnyire sorjában mondott imádkozások rendén a zsidó fiú „szent Fiadért az Úr Jézus Krisztusért” könyörgött a mennyei jó Atyához és éppen olyan buzgón énekelte a Jövel Szent Lélek Uristen-t, mint a római katolikus azt, hogy: Ezt pecsétli az étel, együtt a pohárvétel. A néhány másvallású tanuló hűségesen eljárta maga külön vallásórájára, ahonnan senki sem tartotta vissza, de még szívesebben eljárta a református vallásórára is, ahol a többiekkel együtt lehetett. Vallási egyenetlenkedésnek Debrecenben abban az időben híre sem volt; a különböző vallásfelekezetek papjai testvéri csókkal köszöntötték egymást s a gyermekek a nagyok nyomán indultak. De ott, a kollégium diáktársadalmában oly nyomasztóan nagy volt a reformátusok többsége, hogy gyermeki fővel az egész világot nagyon kevés kivétellel színmagyarnak és reformátusnak lehetett elképzelni.

Hát ha megállott a tizenkét esztendő Tisza István „úr” a debreceni kollégium udvarán s míg a nála jóval idősebb diáktársai komoly vitáiban vagy vidám tréfalkozásában gyönyörködve végig jártatta tekintetét a körülötte nyüzsgő okosarcú kis kálvinista magyarok százain, meg a hatalmas új épületen, melyet az ő nagyapjának erélye foglalt „várnégyszög”-be, elgondolta, hogy mennyi dicső név viselőjének útja indult el erről a kopárságában is hihetetlenül termékeny udvarról, bizonyára tágulni érezte kebelét: mily kedves és drága sereg, ezért érdemes dolgozni; mily nagyszerű alkotás, ezért kötelesség dolgozni. A megújult, de mégis ősi falak között teli tudóval

mán tanította s a VIII-ikban fizikát tanított Nagy Pál; a vallástant a VII-ikben Széll György, akkor debreceni segédlelkész, most nagybányai egyházmegyei esperes tanította; hogy a VIII-ikban ki, azt az értesítőből nem lehet megállapítani.

¹ A VII. osztályban 83-an, a VIII-ikban 82-en voltak.

² Nagy Ferenc, aki Géresi után nevelője lett. Géresi Kálmánhoz írt levele 1873 nov. 2.

szívta magába a magyar kálvinizmus levegőjét. Az itt töltött napok örökös nyomot hagytak a lelkében s mindvégig „a visszaemlékezés őszinte örömeivel gondolt a debreceni tudományegyetem bölcsőjét képező ősi református kollégium évszázados nagyértékű hagyományaira”.¹

Hogy „Nagyúr”, azaz Nagy Ferenc, aki Géresi Kálmán után a Tisza István tanulmányainak irányítója lett, s aki a legbensőbb bizalmát és szeretetét bírta,² érzett és tanítványában ébresztett-e nagyobb érdeklődést a vallás, az egyház és-intézményei iránt, arra nincs semmi adatom. De inkább valószínűnek látszik, hogy nem.

Az bizonyos, hogy Tisza, ki egyetemi éve alatt úgy itthon, mint külföldön, nagy szorgalommal végezte tanulmányait, az egyházjog iránt semmi érdeklődést sem tanúsított. Berlinben beiratkozott ugyan erre a tárgyra is, de csak azért, „mert hallgatását ki kell mutatnom, hogy otthon doktorátust tehessek”, ám ezekre az órákra egyáltalán nem járt el,³ holott a berlini egyházjog-professzor, a nagy Hinschius, már személyénél és óriási tekintélyénél fogva is érdekelhette volna. Vizsgára sem nagyon tanulta éppen ezt a tárgyat, legalább arról panaszskodik, hogy doktori szigorlatán ez ment legjobban, amire alig készült.⁴

Lehet, hogy a Sturm und Drang azon korszaka, melyre a róla szóló feljegyzések egyikében célzás történik,⁵ éppen erre az időre esett. De az sem lehetetlen, hogy a politikai események iránt különösen fogékony s az apját rendkívül szerető fiatal Tiszát ezidőt, a balközép és a kormányzópart közt végbement fúzió után, apjának, az addig istenítt ellenzéki vezérnek irányában kivált éppen az alföldi magyar reformátusság s ennek egyházi vezetői körében tapasztalt hangos gyűlölködés keserítette el.⁶

Mindazáltal a református egyház, vagy legalább is a protestantizmus iránti kapcsolatát illetően az egyetemi évek sem voltak jelentéktelenek. Berlin és Heidelberg egyetemei, amelyeken ő tanult, erősen protestáns hagyományúak, közelebbről Heidel-

¹ A debreceni m. kir. Tudományegyetem rektorához Budapest, 1915 szeptember 17. kelettel írt levele.

² Nagy Ferenc éltefogytáig a Tisza-család szolgálatában maradt, később mint uradalmi számtartó.

³ Géresi Kálmánhoz Berlinből 1877 dec. 12-én írt levele.

⁴ Tóth Istvánhoz Budapestről 1880 március 18-án írt levele. „Mutatja ez is, mennyire szerencsejárték és Schwindel az egész vizsga.”

⁵ Rózsavölgyi László: Háborús naplójegyzetek. 1923-iki Tisza-Évkönyv. 133. l.

⁶ Az a belső szövetség, mely a debreceni theologus diák szemében látszik a kálvinizmus és a szélbalogizmus közt, talán csak nem tart sokáig – írja Géresi Kálmánhoz Heidelbergből, 1880 január 8-án.

bergnek, a református egyház történetében nagy szerepe van.¹ De általában a hatalmas német-evangélikus egyház ereje és nemzetnevelő munkája a társadalom és közélet minden komoly jelensége iránt Tisza Istvánhoz hasonló módon érdeklődő fiatal ember figyelmét és tiszteletét minden bizonnyal magára vonja. Aztán Géresi Kálmán, a kedves és nagy befolyású volt tanító is nyilván emlékezetébe hozza a református vallás és egyház iránti érdeklődésének szükségességét. Csakis egy ilyen figyelmeztetésre adott felelet lehet az a pár sor, amelyet e tárgyban Heidelbergből 1880 január 8-án, tehát nem egészen húsz éves korában ír, s amely, ha tán kissé fiatalos energiával is, de világosan összefoglalja e kérdéstről későbbben is lényegben ugyanígy vallott nézetét.

„A kálvinizmus – írja – s főleg a magyar kálvinizmus helyzete* sorsa, nagyon érdekel engem is, miután ahhoz (ha nem is a *helvetica confessio* minden dogmájához) gondolkozás után meggyőződésből ragaszkodom, missziójában, jövőjében hiszek, dacára a nálunk is szépen virulásnak indult szenteskedő, hipokrita kálomista jezsuitáknak; a XIX. században ezek a vallás ellenségei, ezek idegenítik el attól éppen a művelt elemet.”

„Missziójában, jövőjében hiszek.” Mit jelent ez a magát a köz szolgálatára kötelezettnek érző fiatal embernél, ha nem ezt: a magyar kálvinizmusért munkába állani kész vagyok, mert ez a munka a közre áldásos és nem kárba vesztett fáradság.

II.

Az egyházi közpályán működése nagyon korán kezdődik. Az 1881/2-i debreceni zsinat egyházi törvényének megalkotása után, bárha ezt semmiféle törvényes rendelkezés nem kívánta, a magasabb egyházi tisztségek viselői mind letették hivatalukat és új választásnak vetették alá magukat. Ez a választás pedig nem valami egyszerű dolog, mert a református egyház alkotmánya szerint a magasabb tisztségeket az érdekelt egyházközségek a presbiterek gyűlésében hozott határozatban adott szavazataikkal töltik be. Így az egyházmegyei tisztségekre negyven-hatvan, az egyházkerületiekre kétszázötven-háromszáz vagy még több egyházközségben szavaznak s mind-egyik egyházközségben van hat-tíz, néhol húsz-harminc, itt-ott száz-százhusz embernek beleszólása abba, hogy a szavazat kire essék. Egy kicsit komplikált választás ez és az eredményt nagyon nehéz előre kombinálni.

A nagyszalontai egyházmegyében is általános tisztújítást tartottak s ennek rendén, mint az 1883 március 29-i egyházmegyei közgyűlésen megállapították, a világi aljegyzőség azon

¹ Olevianus Gáspár és Ursinus Zakariás a magyar reformátusoknál is szimbolikus könyvnek elismert Heidelbergi káté szerzői a heidelbergi egyetem professzorai voltak.

három tisztség közé tartozott, melyre általános többség alakult ki és aljegyző Tisza István lett.¹ Ugyanekkor hat világi tanácsbírói tisztségre is elrendelték a szavazást, ám az ugyanazon év november 20-án tartott közgyűlés elé adott jelentés szerint az, első szavazásnál csak négyen kapták meg a kívánt általános többséget, míg két állásra a viszonylag legtöbb szavazatot nyert hat egyént, köztük Tisza Istvánt, új szavazásra bocsátották; minthogy ekkor újra csak egy jelölt kapott általános többséget, a közgyűlés csak öt állást nyilvánított betöltöttnek, míg a hatodikra megint szavazást rendelt el a legtöbb szavazatot nyert két jelölt között.² Ennek a harmadik szavazásnak az eredménye lett aztán az 1884 március 27-i közgyűlés elé tett jelentés szerint, hogy a beadott 40 szavazatból 24-et Tisza István nyervén, megválasztott tanácsbírónak jelentetett ki.³ Minthogy azonban az eredmény kihirdetésénél nem volt jelen, mert külföldön tartózkodott, a tanácsbírói esküt csak az 1885 március 6-i közgyűlésen tette le s ugyanekkor aljegyzői tisztről lemondott.⁴

Ennek a választásnak a története két okból érdekes. Egyikért azért, mert Tisza nemcsak a többszörös szavazás tartama alatt, de az eredmény elérésekor, sőt az eskü letételekor sem volt még 24 éves. Igaz ugyan, hogy az egyházi törvényekben nincs olyan rendelkezés, mely a tanácsbírói tiszttelviseléséhez a teljeskorúságot kívánná, de mivel az alsófokú kormányzótestületnek, a presbitériumnak sem lehet tagja az, aki nem önjogú, a legis ratio azt látszik magával hozni, hogy a presbitérium határozatainak felülbírálásában résztvevő és kivált bírói ügyekben a felelősségi bíróság tagjaként eljáró tanácsbírónak is önjogúnak kell lenni. Valószínű, hogy azokon a helyeken, ahol nem rá szavaztak, éppen a túl-fiatal volta ellen volt észrevétel. De azért mikor nem egészen huszonhárom éves korában megválasztott tanácsbírónak nyilvánították, ez ellen senki sem tett kifogást. Másrészt annak folytán, hogy az esküt csak egy esztendő múlva, majdnem huszonnégy éves korában

¹ A nagyszalontai egyházmegye 1883 márc. 29-iki jegyzőkönyve, 1. sz. A másik két tisztség az esperesé, aki Nagy Dániel és az egyházmegyei gondnoké, aki Tisza Kálmán lett újra és egyhangúlag.

² Ezen közgyűlés jegyzőkönyvének 3. pontja szerint. Első ízben megválasztott tanácsbírák Ertsey Sándor, Tabajdy Károly, Fónagy László és Lovassy Ferenc lettek; a második szavazásnál Benedek László járásbíró nyert általános többséget, ki Tiszának az aljegyzőségben elődje volt, míg a harmadik szavazásra vele együtt dr. Balogh Elek nagyszalontai orvos tüzetett ki, aki 16 szavazatot kapott. - A világi főjegyző Sántha István nagyszalontai ügyvéd volt.

³ A közgyűlés jegyzőkönyvének 4. száma.

⁴ A közgyűlés jegyzőkönyvének 5. száma. Az aljegyzőségben utóda Borbély László lett. - Ugyancsak 1885-ben lett - s majd negyedszázadig volt - az egyházmegye esperese Széll Kálmán nagyszalontai lelkész, az Arany János veje, Tisza Kálmán és István bizalmas jó embere.

tette le, maga úgy intézte a dolgot, hogy teljeskorúságának elérte előtt nem igen végzett bírói funkciót.

Másik érdekességét a választásnak meg adja, hogy olyan nehezen ment: háromszoros szavazással. Ez nem a népszerűlenség melletti bizonyosság, hiszen a másik tisztségre nagy örömmel választották meg. Hanem bizonyossága annak, hogy az egyházmegyében páratlan népszerűségű és országos vonatkozásban hatalma tetőpontján levő apja nem akarta a választásra jogosultakat a fia megválasztása érdekében befolyásolni, engedte a dolgokat a maguk rendje szerint történni. De még inkább bizonyossága annak, hogy az így nyert megítézettséget becsesnek tartották. Mert lehet elképzelni a jelöltnek olyan felfogását: ha először nem kellettem, hagyjám; de ha másodsor sem kellettem, most már nekem nem kell az ő bizalmuk. Azonban nyilvánvaló, hogy Tisza István a választásban nem a bizalomnyilvánítás tényét nézte, hanem a Gondviseléstől rendelt munkaalkalom kínálozását, amelyet amint kieroszakolni, úgy visszautasítani sem szabad.

Majd kétévtizeden át viselte a nagyszalontai egyházmegyében a tanácsbírói tisztelet, amely minőségében 1898 óta, mint tisztársai között már hivatali korra első, több ízben helyettesítette a betegsége miatt gátolt egyházmegyei gondnokot. Atyja halála után aztán az egyházmegye valamennyi szavazatával¹ egyházmegyei gondnökká választották. E tisztséget az 1902 szeptember 4-én tartott közgyűlésen nagyszabású beszéddel foglalta el s megtartotta akkor is, amikor 1907 áprilijában a dunántúli egyházkerület főgondnokává lett.

Az egyházkerület, tehát eggyel magasabb fokú egyház-kormányzati alakulat életében is hamar szóhoz jutott, természetesen a tiszántúli kerületben, amelyhez az ő egyházmegyéje tartozik. Az egyházmegyéknek ugyanis joguk van az egyházkerület közgyűlésére egyenlő számmal lelkészi és világi képviselőt küldeni s a nagyszalontai egyházmegye már 1885-ben² és onnanfogva 1902-ig állandóan Tisza Istvánt küldte világi képviselőjéül. Egyházkerületi tisztségre először 1902-ben választották, amikor a tiszántúli egyházkerület egyik világi tanácsbírája lett;³ azonban ezt a tisztséget csak pár

¹ Az 1902 szept. 4-iki egyházm. közgy. jkvének 41. száma szerint mind az 57 szavazat beérkezett és mind az 57 Tisza Istvánra esett.

² Elsőízben megválasztásakor a lelkészi részről küldött képviselő Balog Ambrus, később egyházmegyei elnöktársa volt.

³ Az 1902. évi májusi közgyűlés jkvének 10. száma szerint a beadott 745 szavazatból 381 esett reá. Tisza Istvánt tanácsbíróvá az elhunyt Farkas Antal szatmári ügyvéd, kamarai elnök helyére választották, aki viszont az egyházmegyei gondnökká lett György Endrének volt pár éven át utóda. Az egyházkerület világi tanácsbírái akkor rajta kívül a következők voltak: Thaly Kálmán, Simonffy Imre debreceni polgármester, Újfalussy Béla, Szunyogh Szabolcs, Puky Gyula.

hónapig viselte és egyházmegyei gondnokká választása folytán tanácsbírói tiszteréről lemondott.¹ A tiszántúli egyházkerület közgyűlésének tehát 1885-től haláláig, 33 éven át volt különböző címenen, de állandóan tagja.

Atyjának egy másik tisztségét is ráruházták annak halála után. Ugyancsak még 1902-ben választották a máramaros-szigeti líceum főgondnokává. Ez azonban inkább a régi időkéből átmaradt fővédőség volt, mert az adminisztrációt a gondnok végezte.²

Fiatalon tagja lett az egyetemes konventnek is, pedig ez már igazán „vének tanácsa”. Ide bejutni különösen nagy kitüntetés, mert a konventnek az Egész-Magyarországról az öt püspökön és öt főgondnokon kívül csak 28 tagja volt, 14 a lelkipásztorok, 14 a világiak sorából. A tiszántúli egyházkerület mint legnagyobb, négy-négy tagot küld ugyan a konventre, de a nagy területről összesereglett sok előkelőség közül nem könnyű kiválogatni ezt a négyet. Tisza Istvánt már 1886-ban megválasztották póttagnak.³ Igaz, hogy tíz esztendőnél tovább maradt póttagi sorsban s csak gróf Degenfeld Józsefnek egyházkerületi főgondnokká 1896-ban történt megválasztatása után lett ennek a helyén rendes tag,⁴ azonban a rendes tagságot így is olyan fiatalon érte el, amilyen ifjan annak mostani szervezetben fennállása – 1882 – óta a világiak közül⁵ senki sem. A konventen 1907-ig a tiszántúli egyházkerület részéről foglalt helyet, onnantól, mint a dunántúli egyházkerület főgondnoka.

Közben részese lett az egyházi törvényhozásnak is. Az 1891/94-i országos zsinaton, mint a nagyszalontai egyházmegyéből megválasztott világi képviselő vett részt s a zsinatnak egyik korjegyzője,⁶ majd pedig egy ülészakon át egyik világi jegyzője⁷ volt. Ugyanezen zsinaton az egyházi törvény-

¹ Utóda az egyházkerületi tanácsbíróóságban Géresi Kálmán lett, kinek halála után, 1921-ben, én jutottam a nagy elődök emlékéből díszes helyre,

² György Endre.

³ Rendes tagok voltak akkor a tiszántúli kerületből gróf Degenfeld József, id. gróf Ráday Gedeon, György Endrai és Ritoók Zsigmond, az utóbbi helyett 1892 óta id. Horthy István.

⁴ Fordult már elő, hogy valaki megérte a konventi póttagságának 25 esztendő fordulóját. Most is van a tiszántúli kerületből egy huszonegy év óta póttagként szereplő világi. Pedig a póttagság rangját is többnyire csak negyvenen felül éri el. Tisza a 10 esztendő póttagsága alatt 8 ízben vett részt az évenként tartani szokott konventi üléseken.

⁵ A lelkesítő tagok közül is csak egy: Sass Béla egyetemi tanár, aki már 32 éves korában konventi rendes tag volt.

⁶ A másik világi korjegyző rokona és ifjúkori barátja, gróf Teleki József mostani egyházkerületi főgondnok volt.

⁷ Vele együtt a zsinat jegyzői voltak a lelkipásztorok közül Tóth Sámuel, Szilády Áron és Mitrovics Gyula, a világiak közül pedig Véghely Dezső veszprémi alispán és Kolozsváry Sándor egyetemi tanár.

kezési bizottság tagja és előadója s mint ilyen a törvénykezési törvénytervezet tárgyalásánál fontos szerep betöltője. Az 1904-1907-i zsinaton is még mint a tiszántúli egyházkerületnek a nagyszalontai egyházmegyéből választott képviselője jelent meg, de már ezen a zsinaton az adminisztrálásban nem vett részt és szavát is inkább csak elvi jelentőségű kérdésekben hallatta. Az 1917-ben összeült zsinatnak már mint egyházkerületi főgondnok hivatalból volt tagja.

Az egyházkerületi főgondnokságot, a magyar református ember által viselhető legmagasabb egyházi tisztséget 1907-ben érte el. Sokan gondoltak rá a dunántúli kerületi főgondnoki tisztt betöltésénél már az atyja halála után, 1902-ben is, de ekkor a többség Hegedűs Sándor mellett foglalt állást.¹ Hegedűs halála után ellenben mondhatni egyhangúlag fordult felé a bizalom. Egyházkerületi főgondnoki tiszttét 1907 április 30-án tartott közgyűlésben foglalta el.²

Tudni kell azt is, hogy az egyetemes konventen az egyház egészét érdeklő ügyek nagy részének elintézése a tagokból alkotott szakbizottságok útján történik s ezeknek kivált elnökei és előadói nem egyszer igen nagy adminisztratív munkát végeznek. Tisza István egy bizottságnak helyettes elnöke, egy másiknak meg állandó elnöke volt s kivált az utóbbinak ellátásánál világlott ki talán leginkább az egyház iránti szeretete, óriási munkabírása és páratlan ügyismerete. Ez az egyetemes adóalap végrehajtóbizottsága, amelynek vezetését 10 évnél több időn át végezte. Mikor ugyanis a két evangélikus egyház még a Tisza kormány idejében létesült megállapodás alapján, de már Apponyi kultuszminisztersége alatt 1906-ban effektuálva, megkapta az évenként hárommillió koronás államszegélyt,³ ennek a segélynek jelentékeny része arra a célra volt kérve és adva, hogy az egyházi adó túlságos terhe enyhíthetessék. A református egyház az ezen célra nyert összegből „egyetemes adóalapot” létesítve, meghatározta azokat a feltételeket, különösen az önmegadóztatásnak azt a mértékét, amelyek mellett ebből az alapból az egyházközségek segélyben részesíthetők. Az egyetemes konvent a segélyosztás teljesítésére rendelte az említett bizottságot, melynek tehát az volt a feladata, hogy minden egyes folyamodó egyházközségnek valódi szükségletét és adóterhének mértékét megállapítva döntsön arról, hogy az adócsökkentési segélynek helye van-e

¹ Hegedűs egyszerre két kerületnek is volt főgondnokjelöltje, de a dunamellékben kisebbségben maradt Darányi Ignáccal szemben, míg a Dunántúl Tisza István 134 szavazatával szemben Hegedűs 151 szavazatot kapott.

² Ezen választáson 289-ből 265 szavazat Tisza Istvánra esett; míg 24 hat egyén közt oszlott meg.

³ Az 1906. évi 48,848. sz. rendelettel. A teljes 3 millió korona azonban csak 1909-től folyósított.

s ha igen, milyen összegben. A munka azért kívánt nagyon nagy pontosságot és körültekintést, mert a szükséglet jóval nagyobb volt, mint a rendelkezésre álló összeg. A bizottság egyházkerületenként két-két tagból alakított s elnöke haláláig Tisza István volt.¹

Nem egyedül a reformátusoké és éppen nem a református egyházé a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, a két evangélikus hitfelekezethez tartozóknak közös egyesülete, melyben azonban, már a számaránynál fogva is a reformátusok vannak túlsúlyban s melynek, mint általában a protestáns tudomány-
nak és irodalomnak virágzása a református egyháznak eminens érdeke. Ezért hozzátartozik a Tisza István és a református egyház közötti kapcsolat külső történetéhez az is, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban munkás tag volt s annak vezetésében tevékeny részt vett. A választmányának már 1898-ban tagja, 1907-ben pedig világi alelnök,² 1915-ben elnök lett.³

*

Hogyan felelt meg Tisza István e nagy tömegben reáruházott feladatoknak?

Sokan azt gondolják ugyanis, hogy aki sokféle megbízást elfogad, egyiket sem veszi komolyan.

Aki Tisza István közéleti működéséről s ennek alapján az egyéniségéről bármily úton s bármily halvány képet szerzett, ezt róla nem teheti fel. Aki pedig végignézi azokat a jegyzőkönyveket, amelyek az ő közreműködésével, részben vezetésével tartott gyűlésekről szólnak, szinte megfoghatatlannak találja, hogy az országos politikai életben is évtizedeken át az első csatasorban álló és sok éven át az ország sorsát kezében tartó férfiú hogyan érhetett rá ennyi munkában résztvenni.

Íme csak egy kis áttekintés:

Egyházmegyei közgyűlés évenként kétszer – az utat nem számítva – legalább egy-egy nap; egyházkerületi gyűlés a Tiszántúl évente kétszer két-két nap; 1907 óta a Dunántúl is ugyanannyi; konventi ülés évente egyszer, vagy kétszer három, négy vagy öt nap; mindegyik körben, tehát négy helyen bírósági tárgyalások évenként kétszer-kétszer; azonkívül bizottsági ülések itt is, ott is, amelyek némelyikén lehetetlen részt nem venni; mindenek felett pedig az elnökségi feladatok, amelyeket az egyházmegyén másfélévtizednél tovább, a dunán-

¹ Az 1907 októberi konvent jegyzőkönyvének 10. száma.

² Az elhalt Hegedűs Sándor helyett elnökké választott Zsilinszky Mihály helyére közfelkiáltással.

³ Érdekes, hogy a társaság 1915. évi közgyűlésének jegyzőkönyve csak annyit mond, hogy: a világi elnököket újra megválasztotta a közgyűlés. De, míg addig Zsilinszky mint elnök és ő mint alelnök szerepelt a kimutatásban, innen kezdve megfordítva van kitüntetve. Tudomásom szerint ez így a Zsilinszky kívánságára történt.

túli kerületben is tizenegy éven át látott el s amelyek közt sokszor fordul elő nagyon fontos és egyesek, vagy intézmények anyagi érdekét vagy érzékenységét erősen érintő ügy, amelynek elintézését a másik elnöktárs egymagában megnyugtatóan nem teljesítheti s talán nem is vállalja;¹ ezek közt a kormányzott egyházi testület anyagi ügyeinek vezetése, ami különlegesen kurátori feladat s mindezekhez az esztendők némelyikében még sorozatos zsinati ülések és az esztendők mindegyikében a legkülönbözőbb különleges kérelmek meghallgatása és elintézése. Mindenki láthatja, hogy a református egyházi közéletben vezető helyet elfoglalni nem csekély időt és munkát kíván. Igaz, hogy Tisza István miniszterelnöksége éveiben ezen egyházi gyűlések nagyobb részén nem jelent meg, amit egyébként a háború alatt szinte fizikai akadályok okoztak, azonban gondnoki és főgondnoki feladatainak minden egyéb részét ellátta és pedig „minden kis részletbe elmerüléssel”.²

A tisztségeket, megbízásokat, tagságokat és elnökségeket nem kereste, de a nyert megbízás elől annál kevésbé tért ki, mennél nehezebb volt a feladat. Az egyetemes konvent szakbizottságai részben a tagok önkéntes jelentkezése alapján alakulnak s érdekes, hogy Tisza István, sem rendes konventi taggá lételekor, sem a későbbi ciklusokban, egyik szakbizottság tagjául sem jelentkezett; ellenben ahova megválasztották, ott készséggel dolgozott és mikor az önkéntes jelentkezéssel alakult bizottságok közül talán a legtöbb ügyet előkészítő közjoginak elnöke minisztersége alatt a munkában részt nem vehetett s helyettesítésére őt kérték, azt is vállalta s az elnöki feladatokat négy éven át, 1907-tel kezdve 1910-ig, midőn az elnök a vezetést ismét átvehette, nagy buzgalommal látta el.

Szintily érdekes példája a munka-vállalásnak az, hogy a debreceni kollégium földbirtokának haszonbérbeadása alkalmával a haszonbérleti feltételek megnyugtató megállapíthatása végett kiment a birtokra, azt részletesen megvizsgálta s a gazdálkodásra vonatkozó feltételeket illetően ez alapon részletes javaslatot tett.³ Kivételesen nagyfontosságúnak tartott ügyek tárgyalásánál olyan bizottsági ülésekre is benézett, amelyek-

¹ Érdekes példája az elnöki hatáskörben tett intézkedéseknek a Tisza István összes munkái II. kötetében 141. sz. a. közölt levél, melyben egyházkerületi elnöktársát arra kéri, hogy az iskolákban a tanításnak rendes időben megkezdésével a református egyház menjen elől jó példával; vagy a 754. sz. a., melyben az egyházmegyei elnöktársának tervezett intézkedéséhez nem járul hozzá, mert nagy súlyt helyez arra, hogy a lelkészek maguk tanítsák a vallást.

² Antal Géza a Budapesti Hírlap 1928 szept. 28-iki számában.

³ A tiszántúli egyházkerület 1911. évi 61. AL. sz. közgy. határozatában csak annyi van megörökítve, hogy a gróf Tisza Istvántól újabban tett módosításokkal állapították meg a feltételek. Az előzményeket emlékezetem alapján mondom el.

nek munkájában egyébként nem vett részt. Így a debreceni tudományegyetem szervezetének feltételeit tartalmazó kultuszminiszteri leirat igazgatótanácsi tárgyalásán, bár az igazgatótanácsnak nem volt tagja, megjelent, a terem egyik sarkában helyet foglalva végighallgatta az előterjesztett határozati javaslatot s miután annak az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztését az igazgatótanács kimondotta, az ülésen elnöklő gróf Degenfeld József egyházkerületi főgondnokhoz lépve, meleg örömét nyilvánította a bölcs határozat felett.¹

Hogy ilyen módon más alkalommal is vett részt olyan bizottság ülésén, melynek nem volt tagja, mert a tárgyalt ügyet nagyfontosságúnak tartotta, – arról is vannak komoly adatközlések.

Általában nem elégedett meg azzal, hogy a gyűléseken részvételével forma szerint eleget tegyen kötelességének, hanem a tárgyalásokat mindig élénk figyelemmel kísérte. Ha szükségét látta, a kérdéshez hozzá szólott, sokszor olyan ügynél is, amelynek mások nem igen tulajdonítottak nagyobb fontosságot, míg sokszor a kedélyeket izgalomba hozó vitákat hidegen hallgatta végig. Hozzászólásai olykor szónoklat-számba mentek, olykor rövid pár mondatból álltak, de az egyházi gyűléseken is rendszerint döntő hatásúak voltak.² A bírósági ügyek közt különösen ügyelt a közigazgatási perekre és az olykor bonyolult számításokkal járó, komoly magánjogi kérdéseket is érintő vitákban mindig tiszta ítéletet alkotott.³ Az egyházmegyén onnantól fogva, amint idősebb elnöktárs lett, tehát 1908-tól a dunántúli egyházkerületben pedig elejétől fogva mindig, ha csak megjelenhetett, megnyitó beszédet mondott a közgyűlésen s e beszédeinek nem egyszer országos érdekessége volt. Olyan feladatában pedig, amelynél nem határozathozatal, hanem

¹ Mint az ügy előadója, közvetlenül az elnök mellett ültem ezen az 1913 május 28-án tartott ülésen s így ennek szem- és fültanúja voltam. Az igazgatótanács változatlanul elfogadott határozati javaslata a tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyv 1913. évi 134. sz. a. van.

² Különösen szembeötlő volt állásfoglalásának irányító volta a debreceni kollégium tiszadadai birtokának eladása kérdésében, amikor az igazgatótanács két ízben is, 1906-ban és 1907-ben, javasolta a hozadék csekély volta miatt az eladást s tetszetős tervekkel állt elő a vételár miként felhasználását illetően. Az eladási javaslat tisztán a Tisza ellenzése miatt bukott meg, ami a későbbi időkben váltig hasznosnak bizonyult. Természetesen ez az egyházkerületi jegyzőkönyvből, mely csak a határozatot tartalmazza, nem állapítható meg.

³ Ítéletének világosságát megcsodáltam egy olyan javadalom-megosztási perben, ahol az új lelkész elődje özvegyének a kegyeleti idő alatt káplánja volt, viszont az özvegy a kegyeleti időn túl néhány hónapig a lakásban maradt, de ezalatt az új lelkészt élelmezte. A készpénz, termény és földhaszonélvezetből álló javadalom miként megosztása tekintetében Tisza az előadó javaslatával szemben azonnal olyan részletes javaslatot tett, amelynek igazságos voltát mindenki belátta. Pedig egészen bizonyos, hogy előzetesen nem volt informálva.

ellenőrzés várt reá, igyekezett a legpontosabban megismerni az egész helyzetet. Mikor a máramarosszigeti lyceum főgondnokává lett, beiktatása után részletesen feltárta maga előtt a lyceum anyagi viszonyait, átvizsgálta számadásait és költségvetéseit, megtekintette az igazgatók ügykezelését és úgy a jogakadémián, mint a gimnáziumban minden tanárnak egy-egy tanítási óráján megjelent.¹

A tárgyalás gondos figyelemmel kísérésének legszembeötlőbb bizonyosságát látjuk az 1891-94-iki zsinaton. Ennek tanácskozásait az aggastyán báró Vay Miklós helyett állandóan Tisza Kálmán mint alelnök vezette nagy hozzáértéssel s mindenre kiterjedő figyelemmel; ám még az ily régi közéleti emberre nézve is jelentősen könnyebbé tette az elnöklést és általában a határozatok helyes kialakulását a Tisza István ébersége. Ezen a zsinaton ő volt az a „felvigyázó”, aki mindent tud, mindent észrevesz, mindenre emlékezik. A zsinat összesen 44 ülésén 89-szer szólott² s felszólalásai közt volt nem egy olyan, mely a tárgyalt törvényjavaslaton elvi jelentőségű változtatást idézett elő, vagy akadályozott meg.³ Az 1904-07-iki zsinat tárgyalásaiban már kevésbé élénken vett részt, amit akkor, különösen az első ülészak idején, 1904 év végén, fennállt országos politikai viszonyok egészen érthetővé tesznek. Az 1917 októberében megnyílt zsinaton, melynek két első ülészakán ő még részt vett, a jövődő bizonytalansága miatt nem folyt törvényhozó munka. Mindazáltal ez a zsinat éppen Tisza Istvánnal kapcsolatban leginkább emlékezetes a tagok nagy részénél. A második ülészak utolsó ülése végén ugyanis, 1918 október 5-én, zártkörű bizalmas értekezletre kérte a zsinat tagjait s ezen elmondva, hogy a háborút továbbfolytatnunk nem lehet, arra kérte őket, hogy a közvéleményt igyekezzenek előkészíteni, de megnyugtatni is, mert a kormány tisztában van feladatával⁴ s minden lehetőség megvan arra, hogy tisztességes béke és hazánk határainak sértetlensége biztosíttassék.

Sokan ekkor láttuk s hallottuk utoljára Tisza Istvánt. És talán mindenki azzal a lesújtó, de nem kétségbeejtő gondolat-tal távozott az ülésteremből: Nagy gyász szakadt reánk, ám veszedelemtől nem kell tartani. Tisza István mondta...

¹ A Debreceni Protestáns Lap 1913 október 4-iki számában közölt tudósítás és személyes tudomásom.

² A zsinat nyomtatott naplójának végén kimutatás van arról, hogy kinek a felszólalása a napló hányadik oldalán található; itt 94 szám van a Tisza neve után; de mivel néhány ízben csak „olvasott” mint zsinati jegyző valamit s mivel viszont előfordul, hogy egy lapon két kisebb felszólalása is foglaltatik, a szövegben közölt szám helyes.

³ így például a bíróságok „időszaki tanácsa” a bizottsági javaslattal szemben előadott különvéleménye alapján került a törvénybe; viszont a Karap Ferencről javasolt semmitűszék ellen az ő érvei alapján fordult a többség.

⁴ Tudvalevően az akkori kormánynak ő ellenzéke volt.

Csak éppen ő nem oka, hogy csalódtunk. Hiszen azért volt szükség az ő megölésére, hogy a csalódásunk tökéletes legyen.

Minden bizonnyal azonban nagyon jellemző a Tisza István felfogására, hogy ezt a közlést a református egyház vezető emberei előtt szükségesnek tartotta tenni. Annak a bizonyossága, hogy bízott bennük és a közhangulat irányítására alkalmasoknak vélte őket.

Legfárasztóbb és legnagyobb szívóssággal végzett munkája az egyházi életben mégis az volt, amit az egyetemes adóalap végrehajtóbizottságának elnöki tisztségében teljesített. Minden egyes folyamodó egyházközség anyagi helyzetét és egyéb viszonyait teljesen áttanulmányozta és Magyarország mondhatni valamennyi református egyházközségének szellemi és vagyoni állapotát megismerte, az előadó által elkészített javaslatot sajátkezű jegyzetekkel látta el, többször módosította. Az adatok felülvizsgálásának e száraz és fárasztó munkáját a háborús idők országos gondjai között is teljesítette és csak 1917 elején kérte arra a bizottsági előadót, hogy csupán a legfontosabb ügyekben forduljon hozzá, a többieket pedig intéztesse el az elnökhelytessel.¹

Míg így a magasabb fórumokon az egyház felsőbb igazgatásának és egyetemes érdekei megóvásának munkáját talán a vezetésre hivatottság tudatában a legjobbaknál tapasztaltnál is nagyobb mértékben vette magára, nem sajnálta a fáradtságot az egészen apró egyházi ügyekben részvételtől sem s buzgón foglalkozott az otthonául szolgáló egyházközségek parányi ügyeinek intézésével.

A geszti egyházközségben 1886 január 1-étől, tehát a 24-ik életévét követő új évtől fogva tagja volt s az maradt haláláig. Közben néhány esztendőn át, a család másik birtokán, a szatmármegyei Kocsordon gazdálkodott s míg itt lakott, ugyancsak élénken résztvett az egyházközség adminisztrációjában, mint egyházközségi főgondnok, amely tisztségben 1891 december hó 2-án jelent meg először a kocsordi egyháztanács ülésén.

A református egyházközségek némelyikében ugyanis fenn tartják az ügyintéző gondnok mellett az egyházközségi főgondnoki tisztelet és erre a helyi előkelőbbek – olykor ugyan egészen egyszerű kisebb birtokosok – erősen igényt tartanak. Kocsordon fennállt ez a tisztség, melyben Tisza István azzal különbözött egyházközségi főgondnok társai nagy részétől, hogy tisztelet nemcsak megtisztelő címnek tekintette, hanem kivette a részét a munkából, a gyűlésekre rendszeren eljárta s az iskolákat szorgalmasan látogatta.²

¹ Dr. Benedek Zsolt konventi tanácsos szóbeli közlése.

² Szabó János kocsordi lelkipásztor úr közlése.

A Tiszák ősi fészkeben, Geszten, nem volt szokásban egyházközségi főgondnokot választani s az egyházközségnek a hívek közül választott első tisztviselője az egyszerű földműves kurátor volt. Tisza István előtt egy alkalommal szóba hozták, hogy szeretnék megválasztani főkurátornak, de kitért azzal, hogy nem kell neki ilyen titulussal állás, jobban szeret ő egyszerűen presbiter lenni.¹

Ügy Geszten, mint Kocsordon az egyháztanács presbiter-tagjai csaknem kivétel nélkül egyszerű földművelő emberek s Tisza István közöttük és velük együtt éppolyan komolysággal töprengett el az egyházközség kicsinyesnek látszó, de a maguk viszonylatában mégis súlyos gondjain, mintha országos ügyeket kellett volna intéznie.² Vállalta, hogy a toronyórak típusát ő válassza ki, hogy az egyház iskola épületének tervrajzát felülvizsgálja, s ráért kedvezőbbre módosítani (1913-ban miniszter elnök korában!). Különösen nagy figyelemmel kísérte az egyház iskoláit. Geszten az évvégi nyilvános vizsgákon, ha csak otthon volt, mindig megjelent feleségével, fiával, sőt vendégeivel együtt; gyakran odaült a vizsgálatot vezető lelkész mellé s maga is kérdéseket intézett a gyermekekhez.³

A személyes szolgálattal való eme példaadás sokkal értéke-
sebb az egyházak szempontjából, mint az anyagi áldozat. Az anyagi áldozatok egyébként is mindig relatív értékűek s az áldozatot hozónak vagyoni helyzetéhez mérten esetleg áldozatoknak alig mondhatók. Ezt nem is említeném, ha akkor, amikor az egyházi adózás kérdésében Tisza István a csökkenő adókulcs mellett foglalt állást, azok, akik nem tudnak az egyéni érdek szempontjain túl emelkedni, meg a politikai okokból elfogultak, nem motiválták volna azzal az állásfoglalásával, hogy a maga kasszáját akarja kímélni. Az igazság érdekében meg kell jegyezni, hogy a Tisza-uralom úgy a régi, mint az új adózási rend idején nagyobb mértékkel vette ki részét az egyházi közterhekből, mint amilyenvel arra szorosán kötelezhető lett volna; csak azt nem szerette, hogy mások le akarják rázni a rájuk jogosan nehezedő teher s ezért súlyt helyezett arra, hogy az egyháztalagok tegyék meg, ami tőlük telik. Áldozatkészségének bizonyága, hogy a dunántúli egyházkerület pápai leánynevelő-intézetének létesítésére Tisza István 40,000 koronát adott. Geszten teljesen felszerelt óvodával ajándékozta meg a községet, kikötvé a református jelleget.

¹ Szabó István esperes, geszti lelképítész úr közlése.

² Minden jelentősebb ügyben kikértük tanácsát; még harangozót sem fogadtunk a kegyelmes úr tudta nélkül – mondta előttem Szabó István esperes úr.

³ Különösen a számtanból szeretett kérdezgetni s nagy volt az wöme, ha értelmes feleleteket hallott. A kegyelmes asszony pedig jutalomkönyveket, ruhaneműeket és mindenféle ajándékokat osztott ki. Szabó István esperes úr közlése.

III.

Hogyan bírhatta el a munkával különben is agyon halmozott Tisza István az egyház érdekében végzett eme sok munkát? Mi adta az erőt, a kedvet annak végzéséhez?

Egyéni érvényesülés érdeke bizonyára nem. Arra, hogy az egyház szolgálatát az emelkedés lépcsőjéül használja fel, mint ahogyan azt néhol tapasztaljuk, neki nem volt szüksége. A politikai életben való erősödés célja sem. Hiszen, köztudomású, hogy református feleinek nagyrésze, sokan az egyházi életben vele egyetértésben dolgozók közül is, politikában nem haladt vele egy úton, sőt legkíméletlenebb politikai ellenfelei alighanem éppen a hitfelei közül valók voltak. Ő maga a politikai és egyházi kérdéseket lehetőleg egymástól távol tartani igyekezett. Érdekes például, hogy két ízbeni miniszterelnöksége alkalmával az országgyűlésen tartott bemutatkozó beszédeiben a vallásfelekezeti béke nyomatékos hangsúlyozásán kívül az egyházakat illetően alig mond valamit. Pedig nyilvánvaló, hogy egy-két általánosságban tartott szöveg is sokszor alkalmas a hangulat-keltésre.¹

Az egyház munkás szeretetének tápláló talaja mély és öntudatos vallásossága.

Erről bizonyára felesleges bővebben szólnom, hiszen egyéniségének ez a tulajdonsága nagyon is szembeötlő. Beszédeiben, politikaiakban is, leveleiben, sőt tudományos munkáiban,² oly gyakran s oly nagy nyomatékkal hivatkozik az isteni Gondviselés bölcsességére, hatalmára, az azon való megnyugvás szükségességére, oly meggyőző erővel mutat arra, milyen ingatag alapon áll az a dőre ember, aki a földi viszonyainak erejében vagy úgynevezett műveltségében bizakodva, elrúgja a vallás talaját lába alól,³ hogy ez egészen valószínűsíti ama küzdelemteljes, az emberi értelem csődjéhez vezető út megtételét, melynek

¹ 1903-ban a felekezeti tanítók javadalmának rendezését, a katolikus autonómiát s a protestáns egyházak igényeinek az 1848: XX. törvénycikk alapján közmegnyugvásra rendezését említi néhány szóval. Mind olyan kérdések, amelyek akkor már a levegőben voltak s amelyeket bármely miniszterelnöknek szükségképpen említenie kellett volna. Ugyanígy 1913-ban a protestáns felekezetek részére adott állami támogatás fundálásának szükségességét nem lehetett elhallgatni.

² Barras emlékiratainak c. dolgozatának (Budapesti Szemle 1897. évf.) végső sorait gyakran idézik és nem is ok nélkül. De mindennél pregnánsabb biznyságnak tartom az összes munkái II. kötetben 305. sz. a. között levelet: „Nemsokára szárnyára bocsáthatom (azaz harctérre viszik) a fiamat. Azután legyen, ahogy a jó Isten akarja.” A szentírás az Isten szeretetének a mérhetetlenségét azzal mutatja be: Ügy szerette a világot, hogy tulajdon fiát adta érte. Ezen áldozat lehetőségének vállalásához kell a legnagyobb bizalom Istenben.

³ A dunántúli egyházkerület 1915. őszi közgyűlésén mondott elnöki megnyitó beszédben. Közölve a gyűlés jkvében.

eredménye az a drágán szerzett igazság, hogy az Isten, ember és világ lényegéhez csak az isteni tanítás vezethet el.¹

Csupán arra kívánok emlékeztetni, hogy ez a vallásosság nem valami általános, bár komoly és erős, de lényegében minden pozitív vallástól független hit a világegyetem nagy rendezőjében, hanem a lélek minden részét átítató keresztyénség. Ennek a bizonyosága elsőrenden nem is az, hogy maga Tisza az isteni igazság megismerésének alapjául Jézus tanítását² és e tanítást isteni eredetűnek mondja,³ hanem sokkal inkább az, hogy mikor a legjobban szeretett s legkülönbnek tartott embert magasztalja, a lelki nagyságnak, erkölcsi tisztaságnak és jellemzilárdaságnak forrásául keresztyén hitét jelöli meg.

Hadd foglaljon helyet itt e különben nem kevésbé ismert remek méltatás néhány sora, amelyből hű képét nyerjük a Tisza István keresztyénségének.

„Keresztyén volt..., ki megalázza magát Istene előtt, de erős szövetségben él Istenével s kit Isten irgalmába vetett bizodalma e világ hiúságai, kételyei, kísértései és megpróbáltatásai felé emel.

Keresztyén, ki tisztában van az élet nagy problémáival és Isten akaratában megnyugodva tölti be rendeltetését, küzdi meg az élet harcát s fogadja, mit reá mér a sors.

Nem megszokott öltöny gyanánt vette ő fel vallásunk mezét, nem megszokottságból konvencionális frázisok gyanánt fogadta el annak tanait; a keresztyén felfogás, keresztyén világnézet a maga komoly fenségében egész életét irányító élő valóság volt reá nézve; húsává és vérévé váltak vallásunknak megrázó, de egyúttal nemesítő, felemelő, életadó igazságai.

Ez adja a kulcsot egész egyéniségének megértéséhez... Dicséret és jutalom nem csábította, gyűlölet és erőszak nem riasztotta el, földi hatalom nem tántoríthatta meg őt; saját hatalma nem kápráztatta el, a másé nem téríthette ki lelkiismerete által eléje szabott útjából.

Keresztyén hitéből merítette azt a derült lelki nyugalmat, azt a csüggedést nem ismerő lelki erőt és azt a rettenthetetlen bátorságot, mely soha nem hagyta őt cserben az élet megpróbáltatásai közt.

Keresztyén hite volt soha el nem alvó fáklyája egész életének, abban rejlett alapja annak a keresetlen voltában oly imponáló lelki nagyságnak, melyet annál tisztább fényben látunk ragyogni, mennél közelebből szemlélhetjük őt.”⁴

Tisza István ezeket a szavakat Tisza Kálmánról akarta mondani, de valójában önmagáról mondta. Mert a keresztyén ember eszményképét rajzolta meg olyannak, amilyenek ő elgondolja. Az eszménykép pedig, ha szebben és tisztábban is, de az alkat és vonások tekintetében hiven, annak a lelki világát tárja fel, aki az eszményt magának kigondolta.

*

¹ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló, a nagyszalontai egyházmegye 1902 szept. 4-iki jkvében és a Debreceni Protestáns Lap 1902. évi 40. számában.

² Ugyanott.

³ Protestáns hit és felvilágosodás. Protestáns Szemle 1909. évf. 566. lap.

⁴ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

Még sem elég annyit mondani, hogy komolyan keresztyén volt; hozzá kell tenni azt is, hogy protestáns keresztyén. Mert Tisza oly erősen vallja és hirdeti a krisztusi alapon álló, de szabad vizsgálódás alapján kialakult egyéni hit szükségességét, oly erősen ellenez a lelkiismeretre gyakorolható minden erőszak-tételt, hogy ezzel a vallási nézetével más, mint protestáns egyházban belső, sőt esetleg külső keserves összeütközések nélkül nem maradhatott volna meg.

Kisebb alkalmakon kívül¹ három ízben foglalkozott Tisza ezzel a nagyfontosságú és kényes kérdéssel: az egyházmegyei gondnoki, a kerületi főgondnoki székfoglaló beszédeiben és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1909 november 2-i ülésén Protestáns hit és felvilágosodás címmel tartott előadásában.² Az alapfelfogás mindegyik alkalommal ugyanaz, egyes gondolatoknál még a szavak is megisméltődnek, de természetesen a legbővebb kifejtést az irodalmi társasági előadásban találjuk meg, amely hiszen egészen ennek a kérdésnek volt szentelve. A gondolatmenet rövidre fogva ez:

Jézus isteni tanítása pozitív, változhatatlan alapja vallásunknak, isteni tekintély, mely előtt elménknak meg kell hajolnia. De csak az isteni tekintély előtt. A reformáció fel-lázadás volt az emberi tekintély, az emberi tanítás uralma ellen. Luther és Kálvin a szabad vizsgálódás jogáért küzdöttek, azt követelték minden emberi tekintéllyel szemben minden keresztyén számára.³ A protestantizmus lényege nem az, hogy az egyházat megszabadította bizonyos visszaélésektől. Nem is az, hogy itt-ott javított, tisztított az egyház dogmatikus tanain. De az, hogy kezébe adta a keresztyén hívőnek a bibliát és azt mondta: terád nézve csak egy tekintély van, az Isten, a Jézus Krisztus tanítása. Minden dogma emberi mű; szükség van rá, mert a pozitív vallásoknak rendszerbe kell szedniök a maguk tanítását. De a dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni és a dogmát mint az emberi gondolkozás és az igazság felé törekvő elme béklyóját odaállítani nem lehet. Így történhetik meg, amit a protestáns – vagy legalább a protestáns felfogás hatását érző – társadalmaknál tapasztalunk, hogy általánossá lesz olyan világnézet, mely a modern tudományosságot és felvilágosodást az igaz mély vallásossággal tudja összeegyeztetni. Míg más társadalmakban azt a kétségbeejtő tünetet látjuk, hogy a felvilágosodás mind vallásellenesebb, mind isten-

¹ így az Eröss Lajos püspök beiktatása alkalmával 1908 november 17-én mondott beszédében, amikor arra kérte a püspököt, hogy használja fel egyéniségét s annak varázsát arra, hogy az igazságot bátran kereső lelkipásztorokat állítson az egyház élére. Gyorsírói feljegyzés alapján közölve a Debreceni Protestáns Lap 1908. évi 51. számában.

² Protestáns Szemle 1909. évf. 561. s. k. 1.

³ Egyházmegyei székfoglaló.

tagadóbb, a vallás pedig görcsösen kapaszkodik bele a középkori világnézet avult bástyaiba s azok közé kívánja az emberiség lelki életét beszorítani. Mindenkinek hivatása az, hogy az evangélium alapján a maga meggyőződését megalkossa s mindenkinek, akinek meggyőződése Krisztus tanain alapszik, otthon kell magát éreznie az egyházban. Különösen a lelkipásztornál nem szabad az egyéni hit forrására nyűgöt vetni. A súlyos feladatot teljesítő lelkipásztornak ne gördítsünk útjába olyan akadályokat, hogy az eléje szabott formalizmus vagy kiölje lelkéből azt az igaz hitet, amely nagy tettek rugója lehet, vagy, ami ennél is borzasztóbb, arra a lélekölő tudatra kárhoztassa, hogy kénytelen hazudni az Isten előtt.¹

Az Irodalmi Társaságban tartott előadás végén hivatkozik a genfi egyház alkotmányára, mely megnyitja kapuit a genfi kanton minden protestánsa előtt, anélkül, hogy valami hitvallást szabna elő, s tanításának alapjává csak a tudomány szabad fényénél tanulmányozott bibliát teszi. A reformátorok is alkottak hitcikkelyeket, de ez az ő tanításukban az, ami mulandó és törékeny, nagyságuk pedig az, hogy tizenöt század tekintélyével szemben merték követni a meggyőződésüket. Ne abban ragaszkodjunk hozzájuk, amiben koruk gyermekei voltak, hanem abban, ami örökéletű.²

Más, és pedig kiválóan ünnepélyes alkalommal, a reformáció kezdetének négy száz esztendő fordulóján rendezett irodalmi társasági díszülésen ismét visszatér az egyéni vallásos meggyőződés kifejlesztésének nagy fontosságára. A sok kísértéssel szemben – mondja – csak az az egyéni hit állja ki a tűzpróbát, amit az igazság becsületes keresésével magunk szereztünk; ami egy darab a mi énünkől, ami megadja azt a minden megpróbáltatással dacolni képes szilárdságot, mely jellemezte a reformátorokat.³

Már a szűkebb körben elmondott gondnoki székfoglaló, annál inkább az egész magyar protestáns közvélemény előtt elhangzott irodalmi társasági előadás széles körben okozott érdeklődést, néhol feltűnést, itt-ott megütközést vagy legalább vitaalkalmat,⁴ s felhasználott az egész protestantizmus rová-

¹ Irod. társasági előadás.

² Ugyanott: a Prot. Szemle 1909. évi 569. lapján.

³ Elnöki megnyitó a Prot. irod. Társaság ünnepélyes ülésén, 1917 október 31-én. Közölve a Protestáns Szemle 1917. évi 481-486. lapjain.

⁴ A dogmákra vonatkozó nyilatkozat már az 1902-iki beszéd elmondása után különböző kommentálásra adott alkalmat. Szikszay András a Debreceni Protestáns Lap 1902. évi 40. számának vezércikkében mint a keresztyén szabadelvűség nagy bajnokát üdvözli Tiszát. „Visszont Eröss Lajos, későbbi püspök, a Debreceni Prot. Lap 1902. évi november 8-iki számában védelmébe veszi a dogmákat, melyek koruknak nemcsak gyarlóságát, de bölcsességét is visszatükrözik. (Két beszéd.) Erre válaszolva Tisza ugyanazon lap december 13-iki számában

sara tett megjegyzésekre is.¹ Ám akár helyesnek, akár helytelennek találja valaki Tiszának eme fejtegetéseit, azoknak becses voltát abból a szempontból el kell ismernie, hogy teljesen világos képet adnak a Tisza István felfogásáról a vallássságot, az egyháznak és a lelkipásztoroknak a hittanításra vonatkozó feladatait illetően. E felfogás alapelve ellen protestáns oldalról nem szólhat az sem, aki a következtetések egyik-másik megállapítását túl markánsnak, vagy a magyar viszonyok közé korainak találja. A protestáns egyházak aligha kívánhatnák elveik teljesebb diadalát, mintha minden ember Tisza Istvánhoz hasonló buzgósággal és elmélyedéssel igyekeznék minden emberi tekintélyt félretéve, egyedül a Szentírás alapján Jézus Krisztuson át keresni az Istennel való szövetséget.

*

Az egyház tekintélyétől is független, csupán a Jézus isteni tanítására alapított egyéni hit szabad érvényesülése és a formulázott dogmák erőszakolásának mellőzése végett mozgatta meg a református egyház vezetőinek kedélyhullámaait az úrvacsorai kérdések felett indított vitával.

A magyar református egyház, melynek különböző egyházkerületeiben, sőt olykor ugyanazon egyházkerület egyes részeiben is lehet látni különbségeket az istentisztelet rendje tekintetében, egységes liturgia megállapítását határozta el. Az egyetemes konvent liturgiái bizottsága² elkészítette a munkálatot, amely egyebek közt az úrvacsoraosztás szertartását is részletesen rendezte. Majd e munkálatot a püspökök értekezlete vette vizsgálat alá s egyebek közt az úrvacsorai szertartásnál sarkalatos változtatást javasolt.³ Míg ugyanis a bizottsági munkálat a szentséggel élni kívánók elé három olyan, egyes helyeken előbb is használatban volt, kérdés tételét vette fel, amelyek közül a

megmondja, hogy mit jelent a dogmákhoz mereven ragaszkodást követelő orthodoxia elleni állásfoglalása. (Egy kis felvilágosítás.)

¹ Tomcsányi Lajos S. J. A katolikusok némely sérelmeinek orvoslása, Budapest, 1920 című füzetében 41.1. ezeket írja: „A szomorúvéget ért Tisza Istvánnak a Prot. Irod. Társaságban bőven kifejtett meggyőződése szerint józanészű protestáns ember nem hisz többé a feltámadásban, nem hisz a Krisztus istenségében”; majd: „Tisza István is, aki jól ismerte hitfeleit, a Prot. Irod. Társaságban nyíltan kimondotta, hogy a szerencsétlen református lelkipásztorok között léteznek olyanok, akik arra a lélekölő tudatra vannak kárhóztatva, hogy kénytelenek hazudni az Úr Isten színe előtt.” Az előbbihez hasonlóan sem mondott Tisza István, az utóbbit pedig mint szomorú lehetőséget minden papra vonatkozóan olyan kapcsolatban mondta, ahogyan az a szövegben közölve van.

² Előadója Ravasz László volt. A munkálat közölve van az egyetemes konvent 1911 áprilisi jkvében a 107. sz. határozathoz, csatlakozó K) alatti mellékletként.

³ Az egyetemes konvent 1915. évi májusi jkvében a 140. sz. határozathoz csatlakozó 14. sz. melléklet.

két első az emberi bűnösségben és a Jézus Krisztus által nyert kegyelemben vetett hitre vonatkozik, a harmadik pedig a megtérésre irányuló fogadalomtételre hív fel, addig a püspökök értekezlete ehelyett a tiszántúli kerületben általában szokásos kérdések mellett foglalt állást, melyek az eredendő bűnre, a megváltásra és a feltámadásra vonatkozó hittani tételeket tartalmazzák. A további tárgyalás rendén a liturgiái bizottság elfogadta a három szigorúan formulázott hittani kérdést és negyediknek fűzte hozzá a fogadalomtételre vonatkozót.¹ Így került a javaslat az ellentétek kiegyenlítésével a konvent plénuma elé 1916 május 23-án.

A konventi ülésen azonban a püspökök és a liturgiái bizottság most már egyetértő javaslatával szemben felállt Tisza István és a hit tisztaságáért, őszinteségeért, a legszebb vallásos cselekménynek kényszerű képmutatástól mentesen maradhatásáért aggódó lélek belső viharzásával kérte a konventet a hittani kérdések mellőzésére. Ne állítsanak senkit az elé az alternatíva elé, hogy vagy „hiszem és vallom” szavakkal felel olyan kérdésekre, amelyekre lelke mélyén tagadó vagy kételkedő választ ad, vagy ha magát másnak, mint ami, mutatni nem akarja, fossza meg magát a szent közösségtől, az Úr Jézus Krisztussal egyesülés felemelő érzésétől.²

Hittant érintő kérdésben szavazással dönteni nagyon nehéz még olyan testületben is, mely egyenest ily kérdések feletti határozásra van hivatva. A reformátusok egyetemes konventje pedig nem is törvényhozó, hanem csak a „magyarországi református egyházat egyetemesen érdeklő ügyeket intéző”³ testület. A munkálatnak egyéb részeit elfogadván, ezt az egy részletet tehát újabb tárgyalásra visszaadták a bizottságnak, melyet ezen ügy tárgyalásához kiegészítettek az öt egyházkerületi főgondnokkal.⁴

A konventen kívüli körökben inkább izgatottan tárgyalták a nagy esetet, hogy, ami századok óta nem történt, hitbeli kérdést világi urak fognak eldönteni.⁵ Magán a konventen el-

¹ Az 1916 májusi konvent jkvében 38. sz. a.

² Azt, hogy a kérdésekre igenlő választ ő maga nem tudna adni, Tisza István nem mondta. De mivel itt csakugyan szó volt a feltámadás kérdéséről, talán ezt a vitát zavarta össze Tomcsányi az irodalmi társasági felolvasással. Azonban: olvassuk el a huszártemetésen mondott imádságát (közölve lentebb a szövegben), ahol boldog *feltámadásért* imádkozik; Tisza, ki oly borzasztónak találja, ha valaki hazudni kénytelen Isten előtt, imádkozhatott volna-e így, ha nem hisz a feltámadásban?

³ A magyarországi református egyház törvényei. I. t.-c. 69. §.

⁴ 1916 májusi konvent jkve 38. sz.

⁵ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban a konventi ülésről adott tudósítás. Ami azért tévedés, mert nem arról volt szó, hogy az egyháznak mi legyen a tanítása, hanem csupán arról, hogy ennek a tanításnak a nyilvános helyeslését megkívánják-e a szertartásban részeseülők.

simultak a hullámok és a püspökök-javasolta kérdések az Ágendába felvételtek.¹ Ám a Tisza István meggyőződése krisztálytisztaságának s az igazság után még a hit világában is olt-hatatlan vágyakozásának fényes bizonyosága ez a vita, amelyben a visszautasítás gazdag skálájával, egészen a hozzáemértés vádjáig, találhatta volna magát szemben, és szavát mégis fel-emelte.

*

Ahhoz egyébként, hogy bármily kényes és a vallási étellel vagy szolgálattal bármily belső kapcsolatban álló kérdéshez hozzászóljon, ismét egy jelentős protestáns elv adta a jogosultság öntudatát: az egyetemes papság elve. Ezt Tisza István éppen oly élesen állította maga és mások elé irányadó szabályul, mint akár a vizsgálódás szabadságát.

Én abban a felfogásban nőtem fel – mondja egyik beszédében, –² csontosodtam meg és nem is fogom soha levetkőzni, hogy az egyetemes papság nem pusztá frázis, hogy a mi egyházunk jóléte függ attól, hogy a világi elem is a lelkeszi kar törekvéseinek, munkálkodásának valóban részese legyen.

Mi egyetemes papságnak valljuk magunkat – mondja máskor –³ s lelkeszeink részére nem ismerünk el előjogokat. Ez helyesen van így, de csak akkor, ha részt kívánunk venni a papi tiszt munkájából és kötelességeiből is. Fel kell ráznunk lethargiájából a protestáns világi elemet, nem azért, hogy a felekezeti türelmetlenség szekerébe fogjuk, de hogy anyagi és szellemi erejét gyümölcsöztessük a lelki gondozás, valláserkölcsi nevelés, a lelket adó, lelket kereső és lelket építő jótékony-ság nagy munkájában.

Tehát az ő szemében az egyetemes papság nem csupán egyenlő képesség az Isten színe előtt megállásra, hanem egyenlő jog és egyenlő kötelesség a lelkipásztorok és a világiak között. Ez megint természetes következése annak, hogy az ő gondolata szerint – s ez még erősebben protestáns színezetűvé teszi felfogását – a papi hivatás igaz lényege a nép javára való köz-érdekű fáradozás,⁴ amiben tehát a világi elemnek bőven van módja versenyezni a papsággal.

Ezért figyelte aggodalommal a lelkészegyesületi mozgal-mat, amiben a lelkeszi karnak a világi elemtől elzárkózását látta.⁵ Egyháza nagyra értékelt és még az államtól nyerhető

¹ Agenda, a magyar református egyház liturgiás könyve. Szerkesztette: dr. Ravasz László. Budapest, 1927. 54. l.

² Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület 1907 szept. 29-iki közgyűlésén. Közölve a jegyzőkönyvben.

³ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

⁴ Összes munkái II. kötet 464. sz. levél Nóvák és Papp Antal püspökökhöz.

⁵ 1907 szeptemberi egyházkerületi elnöki megnyitó. Ugyanott a lelkészegyesület elleni bizalmatlanságának másik okát is említi: Az intézmények alkotmányos szervein kívül álló egyesületek szervezését ritka kivétellel nyugtalanabb és szenvedélyesebb elemek ragadják kezeikbe.

anyagi előnyökkel szemben is féltett autonómiájának erőforrását igen helyesen abban látta, hogy az egyház tagjai valamennyien anyagi áldozattal és munkával részt vesznek az egyház életműködésében.¹ Nem alap nélkül tartott tehát attól, hogy mennél szélesebb körben igényeltetik az egyházi ügyekben rendelkezés egyedül a lelkészek részére, annál kisebb lesz a világiaknak az egyház iránti általános érdeklődése, ami nélkül pedig komoly autonómia el sem képzelhető.

Ómaga az egyetemes papság ilyen módon felfogásának minden következtetését levonta a maga számára. A lelkipásztori gondozás nagy munkájából, amit a hivatalosok legelső feladatának tartott, igyekezett kivenni részét úgy otthon² Geszten, mint a harctéren. Különösen odakint a fedezékben végzett rendkívüli munkát; az ezredéhez tartozó huszároknak mindenféle ügyeikben támogatója, segítője, igazi lelkipásztora volt.

Ismeretes, hogy egy alkalommal egyházi szertartást is végzett. A Stermina csúcsán, 1917 szeptember 23-án vasárnap két elesett huszáraltiszttel temetett el, szívből fakadó buzgó imádságot mondva a holttestek felett. Magát e tényt sokan, az elmondott imádságot ellenben kevesen ismerik. A Tisza István vallásos egyéniségének megismeréséhez kiváló adalék ez az imádság.

Így szólt:³

Hatalmas Isten, élet és halál szabados Ura!

Derékban tört ifjú tölgyek mellől keresünk Tégedet. Erőtől duzzadt vitéz bajtársaink sírjánál, akiket életük delén sepert el a halál pusztító szele. Hozzád emeljük imára lelkünket, Uram, Hozzád, aki küzdelemre, megpróbáltatásra, veszélyre hívsz el egyeseket és nemzeteket, Hozzád, aki egyedül vezethesz át bennünket a reánk zúdult gonosz szenvedélyek viharzó tengerén.

Harcban állunk, Uram, de nem gyűlölség, nagyravágyás, hódítási vágy adta a fegyvert kezünkbe.⁴ Megtámadták atyai örökünket, el akarják ragadni legdrágább kincsünket, édes hazánkat. Meg kell védelemznünk azt a legféltettebb javunkat, melynek szeretetét Te oltottad az emberi lélekbe.

Jóságos Isten, mi gondviselő Atyánk!

Ebben a küzdelemben ne hagyj el bennünket. Tebenned bízunk, Uram, Tehozzád fohászkodunk. Acélozd meg karunkat, erősítsd meg lelkünket, vidd diadalra igaz ügyünket.

Tudjuk, hogy ez a diadal honfi vérbe kerül. Készen állunk, Uram, s ha úgy rendeled, feláldozzuk hazánkért életünket. Hiszen, porszem vagyunk a Te kezvedben; egész földi életünk múló pillanat az örökké-

¹ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

² Községében mindenkit személyesen ismert s mindenki igazságos ügyében eljár. A szövetkezeti mozgalom lelke is ő volt úgy Geszten, mint a szomszéd községében.

³ Közölve a Debreceni Protestáns Lap 1918. évi 23. számában Sztanó Sándor 11. lovashadosztálybeli szakaszvezető gyorsíró feljegyzése alapján.

⁴ Ez is nagyon fontos tétele az imádságnak, az Úr Isten előtt nem hazudó Tisza István szájából.

valóságához képest. Miért hozhatnók azt könnyebben áldozatul, mint veszélyben forgó hazánkért? Ha pedig ép egészségben hoz e harcból szeretteinkhez vissza gondviselő kezed, áldani fogunk Tégedet és szentül megfogadjuk, hogy megfogjuk becsülni a béke áldásait, hálánkat lerovandó buzgólkodni fogunk a szeretet építő munkájában.

Ha azonban másként végeztetted el, gyermeki alázattal nyugszunk meg határozatodban. Legyen meg a Te akaratod; csak arra kérünk, hogy ne hiába essék az áldozat s hogy kegyelmedbe fogadd azokat, akik ebben a szent küzdelemben ontották vérüket.

Irgalmas Isten, könyörület és bocsánat Istene, a Te kegyelmedbe ajánljuk itt nyugvó bajtársainkat; adj nekik csendes pihenést s boldog feltámadást. Aludjak álmutat a híven teljesített kötelesség édes érzetével és majdan ereszd be őket az örök dicsőség fényes templomába. Ámen.

Protestáns egyéniségéből következik a közoktatás minden kérdése iránti nagy érdeklődése, pontosabban ezen érdeklődés minősége.

„Hiszen a protestantizmus kezdettől fogva össze volt forrva a kultúra, a közoktatás ügyével s össze lesz azzal forrva minden időkig... Vallásunk missziójához tartozik, hogy úttörő és fáklyavívó legyen a közmívelődés terén. E szerepről a jövőben sem szabad lemondanunk; szomorú és reménytelen süllyedés volna az, ha begyepesedni, ha elporlani hagynók azon mélyebb barázdákat, melyeket a protestantizmus szántott a magyar kultúra mezején.”¹

Már a tudomány és a kultúra közötti összhang biztosítására törekvésnek természetes következése annak a követelése, hogy a protestáns iskolának nem szabad lemaradni a versenyben, sőt vezető helyen kell járni, meg hogy az egyháznak ragaszkodni kell az iskoláihoz, hogy mennél magasabb kultúrára kell törekedni, a modern tudományban mennél magasabbra emelkedni. Különösen nagyon fontos, hogy a jövő lelképásztoraikat elvezessék úgy a hit, mint a tudás forrásához, hogy mindkettőből merítve alkothassanak maguknak szilárd meggyőződést.²

A lelkészképzés kérdése erősen foglalkoztatta Tiszát, ki e tárgyban úgy a debreceni kollégium ügyeinek tárgyalása rendén a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén, mint az egyetemes konventen több ízben mondott beszédet, a cura pastoralisnak kivált a falusi étellel való vonatkozásai és a társadalmi kérdések alapos megismertetése érdekében. A theologiai akadémiák tanrendjének egyik szakaszát éppen a Tisza javaslata szerinti szöveggel állapította meg a Konvent.³

De éppen így minden szakban a komoly és a felületességet, féltudást kizáró tanítást követelt. A jogi oktatásban a félévi

¹ A máramarosszigeti líceum főgondnoki tisztének elfoglalásakor mondott beszéd, közölve a Debreceni Protestáns Lap 1902. évi 42. számában.

² Eröss Lajost köszöntő beszéd. Debreceni Protestáns Lap 1908. évi 51. sz.

³ Az 1911. évi 183. sz. határozattal.

köteles kollokviumok fenntartása mellett nyomatékosan foglalt állást, arra is rámutatva, hogy a jótéteményes és nem-jótéteményes es tanulók között a pálya végezésének feltételei tekintetében különbséget tenni mindkét csoportra káros és igazságtalan.¹ Szinte a költő hevülete ragadja meg, amikor a tanárok embernevelő munkájának szépségéről, még inkább, mikor az ifjúsághoz szólva az ideális magas célok kitűzéséről és az utunkban álló akadályoknak leküzdéséhez minden erőnk megfeszítéséről, a nehézségek óvatos kézzel elhárításáról beszél.²

A lehető legmagasabb tudományos szint elérésének törekvése indította bizonyára a debreceni tudományegyetem létesítésének a református kollégium felső tagozatai megszüntetése árán is erőteljes támogatására. Ennek a kultúra kívánatos decentralizációja érdekében is óhajtott³ alkotásnak szükség-szerű eredménye a nagyrészt református lakosságú Tiszántúl kultúrájának általános nagy emelkedése, a régebben csaknem tisztán református volta miatt „kálvinista Róma” gúnyneven emlegetett Debrecen tudományos jelentőségének hatalmas fejlődése; ezért úgy vélte, hogy a reformátusság a rendkívüli áldozat hozatala mellett sem veszít ezen az elhatározáson. Józan számítással tisztán meglátta, hogy az előzően tervezett protestáns egyetemnek megfelelő szinten létesítéséhez a magyar protestantizmusnak nincs elég anyagi ereje, azt pedig, hogy zug-egyetemet, a szükséges tudományos berendezésnek híjjával levőt állítson és tartson fenn, nem tartotta a magyar kultúrában fényes hivatást betöltő protestantizmus-hoz méltónak. Ezért habozás nélkül állást foglalt az állami egyetem mellett.⁴

Holott egyébként azt, hogy az egyház a maga iskoláiról lemondjon s a közoktatásügy kizárólagos kézbe tartója az állam legyen, hevesen ellenezte. A nemzeti szempont nem követeli azt – mondta –, hogy az egész közoktatásügyet

¹ A tiszántúli egyházkerület 1906. évi őszi közgyűlésén, mikor éppen én, ki a tanári karnak a kötelező kollokviumok megszüntetésére irányuló javaslatát képviseltem, kaptam ki tőle alaposan. Alapgon-dolata ez volt: Nem baj, ha népesség dolgában valamennyi jogakadémia között utolsóvá lesz is Debrecen, csak maradjon tovább, ami eddig volt, a komoly tudományos munka és komoly tanítás otthona.

² Máramaroszigeti főgondnoki beszéde.

³ A Debreceni Protestáns Lap 1910. évi április 16-iki száma, Debrecen hivatása cím alatt, vezércikként közli Tiszának a debreceni nemzeti munkapárt alakuló gyűlésén mondott beszédének egy részletét, melyben a kultúra decentralizációjának szükségességéről s Debrecennek mint egyik hivatott kulturális központnak jelentőségéről és feladatáról szól.

⁴ A tiszántúli egyházkerület 1913. évi közgyűlésén, hol csak személyes megjelenésével mozdította elő az egyhangú határozat hozatalát az 1913. évi konventi ülésen, hol beszédet is mondott ily irányban.

egyforma hivatalos *mázzal* vonjuk be, hanem azt, hogy a nemzeti kultúra minden atomját nemzeti érzület hassa át. Ahol ezen a téren hézagok mutatkoznak, ott lépjen elő az állam, de a nemzeti szempontból teljesen kifogástalan felekezeti intézményeknek államiakkal helyettesítése nem szolgálat a nemzeti kultúra ügyének. Sőt élet és erő forrása az, ha a társadalom minden hivatott tényezője beviszi a kulturális intézményekbe a maga jó tulajdonságait.¹

Éppen nekünk, protestánsoknak van – e szavakkal folytatta tovább – nagy és magasztos hivatásunk e téren a jelenben is. Vájjon veszít-e vele a mai generáció, ha módunkban áll kifejtetni és belenevelni a sokat emlegetett nyakas és független kálvinista szellemet, azt a talán sokszor kellemetlen, sokszor érdes, de független és szabad szellemet, amelyre a jelenlegi generációnak bizony égetően szüksége van.²

IV.

Kálvinista szellem.

Tisza István máshol csaknem kivétel nélkül protestantizmusról, protestáns szellemről, protestáns múltról és feladatokról, sőt protestáns egyházzól³ beszél. Mintha csak azt a szoros egységet, mely a két evangélikus egyház történetében nálunk állandó volt, a meglévő különbségeknek is háttérbe szorításával még erősebbé akarná tenni.

Vájjon református, vagy ha úgy tetszik: kálvinista volt-e Tisza István, – nem a keresztlevele, nem is az emberi társadalmak tagozódása szerint elfoglalt helyzete szempontjából, hanem a belső mivolta szerint? Sokkal nehezebb ez a kérdés, mint amilyennek első tekintetre látszik, bár alapos átfontolás után mégis csak könnyű leszen.⁴

Az bizonyos, hogy magatartásában, cselekvéseiben, egész lényében volt valami kálvinistaság, valami a magyar kálvinistákkal, sőt általában a kálvinistákkal közös, amit mindenki észrevett s ami miatt kálvinistaságát, mint egyéniségének jellemző vonását élteben és holta után sokat emlegetik.⁵

¹ Egyházkerületi főgondnoki székfoglaló.

² Ugyanott.

³ Ez így bizonyára nem szabatos, de a „protestáns egyház” szóhasználattal kivált régebben gyakran találkozunk másoknál is.

⁴ A halálakor gyászoló cikkekben egymástól függetlenül ketten is fölvetik ezt a kérdést és ebből a szempontból vizsgálják egyéniségét, Sebestyén Jenő a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1918 nov. 10-iki és Kun Béla a Debreceni Protestáns Lap 1918 nov. 16-iki számában. Mindketten a magyar kálvinistaság jellegzetes alakjának mondják; bár az utóbbi úgy látja, hogy Tisza Istvánt mint mindenben, úgy a református egyházért hűséges munkálkodásban is a magyar nemzet jövőendő nagyságának ideálja vezette.

⁵ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1915. évi folyamának 363. lapján Hejh, ha Tisza lutheránus lenne... címmel ezt írja a névtelen szerző: „Ami Tiszában igazi nagy egyetemes emberi érték,

Hogy szimbolikus könyvek és a hitvallások nem tették különösképpen reformátussá, az nyilvánvaló. Ámbár – hiszen a hitnézetek is az egyén ama legbensőbb elgondolásai közé tartoznak, melyeknek a világ elé tárása nem egyezett a Tisza ízlésével – nem lehetetlen, hogy csak egyeneslelkűsége és szabadságszeretete tiltakozott a kényszer ellen, de egyháza hittételeinek nagyobb részét, vagy tán valamennyijét is helyesnek tartotta.

Vájjon a gyakran emlegetett predestinációs hittétel ezek közé tartozott-e?

Mert az, hogy egy mindenek felett álló örök hatalom léteiben hiszünk, hogy a világon minden történést, még a hajunk szálának kihullását is, ennek akaratától függeni elismerünk, hogy mint szükségszerűt és legjobbat ennek minden rendelkezését megnyugvással fogadjuk, – még nem a predestinációban való hit; a predestináció-tan elfogadása legfelebb mint az isteni mindenhatóság legvégső következéseit is levonó hit jöhet e tekintetben is számba. A predestináció hitének földi vonatkozása inkább abban áll, hogy aki magát a kiválasztottak közé tartozónak hiszi, az Istennek ezt a nagy kegyelmet egész életével meghálálni igyekszik és sem magával, sem emberrel, sem világgal nem törődik, amikor az Isten törvényének követéséről, az Isten akaratát előtt engedelmességről van szó. A predestinációban való hit nem egy hittételnek az elfogadása, hanem az egész világnézet alapja.¹ Azok között, akik a predestinációt s annak alapján a maguk választott voltát hinni tudják, legfelebb annyiban lehet különbség, hogy az isteni törvény parancsát milyen körben ismerik fel s az isteni akarat nyilvánulását lelkük milyen vonatkozásban érezi; mert ott, ahol az Isten törvényét felismerni, az isteni akarat szavát hallani vélte, egyforma elszántsággal, egyforma hajthatatlansággal teljesíti mindegyik a parancsot, akár egyszerűen a vasárnap megszentelésére, vagy a parádétól tartózkodásra, akár

annyira tipikusan a kálvinizmus szelleme, hogy 1867 óta alig volt még közéleti emberünk, aki egész egyéniségében olyan hamisítatlan református bélyeget viselne magán, mint ő.” Széchenyinek vagy Deáknak római katolikus volta éppúgy nem tartozik az egyéniségének megmagyarázásához, mint például Szilágyi Dezsőnek a reformátussága. Tiszáról azonban nem életrajzi, hanem jellemrajzi adat az, hogy református. Szinte önként kínálkozó téma a más kálvinista nagyságokkal összehasonlítása. Több-kevesebb nyomatékkal hangsúlyozzák kálvinista voltát: Réz Mihály, Balogh Jenő, Beöthy Zsolt, Szász Károly, Kozma Andor, Angyal Dávid, Tharaud, Kun József, Pékár Gyula és mások is.

¹ Réz Mihály Gondolatok gróf Tisza Istvánról című igen becses dolgozatában (Budapesti Szemle és 1923. évi Tisza-évkönyv) Tiszáról írja, hogy „a predestináció nem dogmája, hanem világnézlete volt”. Ez így lehet. De akinek csak dogmája és nem világnézlete, annak nem is igazán dogmája. Az csak mondja dogmájának.

pedig egy nemzet boldogulásáért, egy ország életéért folytatott küzdelemre irányulónak értette meg azt.¹

Mindegy, hogy Tisza István vallotta-e az abszoluta predestináció dogmáját úgy, amint Kálvin János megformálta: sok hű kálvinista elődjétől átörököltén csontjába rekesztett tűzzé izott benne² az isteni eleve elvégezés hite, amelyet lelkéből kiirtani még a maga hatalmas akaratával sem tudott volna, ha tán óhajtotta volna is. Tisza István hitt a maga hivatott voltában. Hitte, hogy neki adott Isten szemet, mellyel meglássa a nemzetét fenyegető veszedelmeket. E hivatásának betöltésére bármily nehézségek között, bármennyi gyűlölködéssel szemben, bármennyi veszedelemtől fenyegetve, valóban „rettenthetetlen bátorságot” merített hitéből.³

„Emberi erényei – írja róla a kálvinizmus egyik legkiválóbb magyar képviselője – egytől egyig a legnagyobb kálvinista erények voltak, aminthogy ő a kálvinista etika ritka szép inkarnációjának tekinthető. Az Istenbe vetett feltétlen és mély-séges hit és bizalom, páratlan kötelességtudás és munkaszeretet, puritánság és szolgálatkészség, a közért való egész önodaadás, az általa megbecsültek iránt érzett végtelen hűség és szeretet, nemes családiasság, a feltétlen önfeláldozás és meg nem alkuvás, a rettenthetetlen és szívós harcosszellem mindennel szemben, amit az ő értékelése bűnnek és veszedelemnek ismert fel, mind, mind par excellence kálvinista jellemnek alapvonásai”.⁴

*

Hozzátehetném még a népszerűségnek azt a semmibe sem vevését, amivel kálvinista államférfiaknál gyakran találkozunk s ami jellemzi magát Kálvint is, aki a népkégy hajhászóiról azt mondja, hogy ezeknél a paráznák is közelebb vannak a mennyországhoz.⁵ Ez egyébként az Istennel való erős szövetség érzé-

¹ Arról, hogy a predestináció tana nem egyszerűen Isten hatalmának elismerése, még kevésbé a vaksorsban megnyugovás, hanem a magunk keresztjének elhordozására képesítő hit: szépen szól Kozma Andor „Tisza István gróf arcképe előtt” Pápán mondott beszédében. Megjelent az 1924. évi Tisza-évkönyvben.

² Beöthy Zsolt használja ezt a szép bibliai szöveget Tisza Istvánról más vonatkozásban.

³ A Kovács Gyula-féle merénylet után ezt írja Géresi Kálmánhoz (Kocsord, 1912 július 6.): „Nem állítom, hogy valami nem történhet, de hát bizonytalanság az egész emberi élet. Melyikünk tudhatja, él-e még 24 óra múlva? Legjobb ezt odabizni a jó Istenre.” E szavakból fatalizmust is olvashat, aki akar. Istenbe vetett megdönthetetlen bizalmat, aki jobban megnézi. A predestinációs hitet, aki belemélyed. Mert e szavak csakugyan azt jelentik, hogy az igazságnak az Isten törvénye szerint kijelölt útjáról, t. i. „hogy végre igazán tehetek az országnak szolgálatot” nem téríthet el „egy öngyilkosságra érett egzisztencia” „Knall-effect”-je.

⁴ Sebestyén Jenő a Protestáns Egyházi és iskolai Lapok 1918. évi 44. számában.

⁵ Institutio religionis christianae. III. 7.

sének természetes következése. Miért keresné a nép változó kegyét, aki az Isten tökéletes hatalmában, minden teremtmény földi és földöntúli élete felett korlátlan rendelkezésében szilárdul hinni tud?

A népszerűséggel mit sem törődés képesít a kálvinistákat szintén jellemző következetes szigorú megítélésre az erkölcsi fogyatkozást mutató hibákkal szemben. Tisza István, bármennyire idegen volt tőle az életöröm jogának megtagadása,¹ puritán volt lelki világának mocsoktalan tisztaságánál fogva s a puritánok szigorúságával fordult a kötelességmulasztás,² hazugság, jogosulatlan előnyök után törekvés, vagy más erkölcsi hiba ellen. Ha ilyesmit lelkipásztornál tapasztalt, éppen a lelkipásztori munka kiválóan magasra értékeléséből folyó azon felfogásban, hogy akit e nemes munkával foglalkozás sem tud megtisztítani, annak nagyon sok szenny van a lelkében, megítélése a zordonságig keményedett.³ Könnyen emelődhetett tehát vele szemben a legtöbb esetben ugyan valamely mellékcéllal hangoztatott kifogás, hogy nem elég megértő a lelkipásztorok munkájával szemben, hogy gőgös ridegséggel ítéli meg minden kis fogyatkozásukat. Ennek azonban nagyon könnyű cáfolatát találni abban a bizalmas és tisztelettel teljes érintkezési módban s a nagyrabecsülésnek más megnyilvánulásában, amelyet egyházmegyei és egyházkerületi elnöktársaival, valamint más jeles lelkipásztorokkal szemben nyomatékosan tanúsított.⁴

*

¹ Réz Mihály: Gondolatok gróf Tisza Istvánról.

² Kun Béla: A debreceni kálvinisták Templomegyesületében 1920 november 14-én mondott beszéd. – Géresi Kálmántól hallottam, hogy következetesen gyakorolta magát abban, hogy teste feltétlenül az akarata szolgálatában álljon s testi okok a kötelesség teljesítésében meg ne akadályozhassa.

³ Emlékezetes és annak idején a protestáns egyházi sajtóban is erősen tárgyaltott az a kemény megrovó nyilatkozata, amelyet az 1918-iki tavaszi konventen az ő hadosztályához beosztott református táborigazgató lelkész ellen tett, akit a fronton nem volt alkalma látni. Valószínű azonban, hogy a nyilvános megtámadásnak volt előzménye ebben az esetben is, éppúgy, mint mikor a tiszántúli egyházkerület 1908 tavaszi közgyűlése alkalmával tartott értekezleten bánt el kíméletlenül egy új tisztségre emelt lelkésszel, akinek a választással kapcsolatos magatartása esett kifogás alá; ekkor ugyanis véletlenül tanúja voltam, mikor az érdekelte magánúton figyelmeztette, hogy ha tettének következtét önként nem vonja le, nyilvánosan fog fellépni ellene; az eredménytelen figyelmeztetést követte a rideg leleplezés.

⁴ Széll Kálmán volt nagyszalontai espereshez írt levelei; továbbá az ugyanő és utóda Balog Ambrus, valamint Antal Gábor püspök és a pápai iskolai gondnok, Czike Lajos esperes érdemei előtt tiszteletadásának szép emlékeit tartalmazó egyházi jegyzőkönyvek ennek a bizonyosságai.

Még gyakrabban és hasonlóképpen alaptalanul, politikai érdekből terjesztették azt az állítást, hogy Tisza István nem törődik az alsó néposztállyal, sőt ellensége a munkásoknak. Ennek csak annyi alapja van, hogy a kedélyek felizgatására alkalmas jelszavak¹ és a szociáldemokrácia osztályharcos rendszere² ellen volt ellenszenve. Azonban nemcsak szerette és gyámolította a szegényebb néposztályt, ami hiszen csak annyit mutat, hogy jó ember volt, hanem elmélyedve foglalkozott a szociális problémával, és pedig nemcsak mint kormányzat-politikai, hanem egyszerűen mint emberi s mint szoros értelemben vett társadalmi kérdéssel s ezt illetően is teljesen világos, átgondolt és félre nem magyarázható nézeteket vallott.

Több parlamenti beszéde is foglalkozik szociális kérdésekkel,³ ám e helyen csak a Magyar protestáns Irodalmi Társaság 1903-iki közgyűlésén előadott értekezésére emlékeztetek, amelynek A szocializmus és az egyház a címe,⁴ s amelyben az egyháznak szociális feladataira irányítja a figyelmet.

A vagyonmegoszlásból származó társadalmi bajokkal, a szegények helyzetével való eme beható foglalkozásának is kálvinista gyökerei vannak. A ridegnek és fanyarnak emlegetett Kálvin nagyon nagy gondot fordított a szegények és elhagyottak ügyére. Azt tanítja, hogy az egyháznak négyféle tisztviselője közül egynek, a diakónusnak, az a dolga, hogy a betegeket ápolja és a szegények élelméről gondoskodjék⁵ s a szegényekről gondoskodás az egyház állandó feladatai közé tartozik. A Kálvin Genfjében már szegényház állott fenn, ahol az egészségesek munkát, a betegek és gyámoltalanok orvost, a gyermekek iskolai oktatást nyertek, amivel szemben azonban az utcai koldulás – már akkor! – szigorú büntetés mellett meg volt tiltva.⁶ Vagyis, íme, a kálvini reformáció a szegénykérdés megoldását nem a kegyes jótékonyosság, hanem a társadalmi szervezet feladatává teszi s igyekszik lehetőséget teremteni arra, hogy az

¹ A divatos népszerű szólamok elleni ellenszenve kitört belőle az 1908 november 17-én Debrecenben, Eröss püspök beiktatásakor tartott banketten, amikor az egyik asztali szónok a lelkipásztor főfeladatának a „kis emberek” védelmét mondta. „Engem ez a szó – válaszolt Tisza – mindig kellemetlenül csiklandoz, én ezt a fogalmat sem magyar fogalomnak, sem református fogalomnak nem tartom. Én kis embernek legfeljebb azt tartom, aki a maga hivatásának alatta marad.” Azután arról beszélt, hogy a lelkipásztornak egyaránt kell szegénnyel-gazdaggal foglalkozni, mert lehet, hogy a gazdag jobban rá van szorulva a lelki támaszra.

² Jézusi szeretet és osztálygyűlölet áthidalhatatlan ellentétben vannak egymással. Főgondnoki székfoglaló.

³ Különösen 1891. és 1897-ben.

⁴ Megjelent a Protestáns Szemle 1903. évfolyamához csatolt Emlékkönyv 25. s köv. lapjain.

⁵ Institutio religionis christianae. IV. 3. 4.

⁶ Kun Béla: Kálvin egyházalkotmánya. Debrecen, 1905.

alacsonyabb sorsban levők munkájukkal, tanulásukkal, egészségük felépítésével kedvezőbb helyzetbe emelkedhessenek.

Tisza István is ennek a keresztyén alapelveken nyugvó, szeretetre és az önségély lehetővételére alapított szociális berendezkedésnek a híve.

Rámutat arra, hogy a keresztyén társadalom berendezése és a Krisztus tanítása között mekkora ellentét fejlődött ki s nemcsak egy, de valamennyi egyházban, mely uralkodóvá lett. Krisztus méltatlan szolgálói után aztán Krisztus ellenségei ülték diadalukat. Ám Isten akaratát szolgálták azok is, akik templomokat profanálva támadtak ellene, mert ebből a megrázkódtatásból nőtt ki a mai emberségesebb felfogás. Emberi haladásról csak akkor lehet szó, ha az emberek millióit közelebb hozzuk az emberi egzisztenciához. Tehát minden törekvés, mely a munkásosztály sorsának javítását célozza, az egyház odaadó támogatását igényelheti. A gépek folytonos tökéletesedése magával hozza a munkabérek emelkedését, de szükségessé teszi a munkás szellemi és erkölcsi erejének, produktivitásának emelését is, amely célra kellene a folyvást tökéletesbülő munkásjóléti intézmények. Ezek némelyikénél kikerülhetetlen az állami kényszer, de ennek a minimumra kell szorítkozni. A protestantizmus eszméinek sokkal inkább felel meg az önségélyes rendszer s a kezdetnek e rendszer mellett jobban mutatkozó nehézségeitől nem szabad visszariadni. Lényegesen más a helyzet a falusi nép körében, ahol ami baj van, nem is a munkás, hanem a szegény ember baja. A falusi nép sorsának javulása azonban szintén a szellemi és erkölcsi erejét fejlesztő intézményektől függ. Az erre irányuló törekvésekben ott kell állani az egyháznak. Álljon ott a szegény ember mellett és tartsa vissza az osztálygyűlölet végzetes indulatától; de álljon ott a gazdag ember mellett is, figyelmeztesse az e téren reáváró feladatra és hozza lelkét közelebb a szegény emberhez.

Sajnos, Tizsának ez az értekezése nem vált elég széles körben ismeretessé. Az a néhány száz ember, aki végighallgatta s aki a Protestáns Szemlében elolvasta – az utóbbiak, azt hiszem, kevesebben voltak – talán eltűnődött rajta valameddig, de különösebb jelentőségűnek azok közt is kevés tarthatta. Épp az időtt sokkal jobban érdekelte az embereket a kormányra-vállalkozásának sorsa, mint az ilyen „apostolkodás”. Aztán csakugyan úgy volt, ahogy Tisza mondta, hogy nálunk szokás minden olyan törekvést, mely a munkásosztály sorsának javítására irányul, szocializmusnak nevezni s viszont a szocializmus – szinte hihetetlen – egy negyedszázaddal ezelőtt a magyar értelmiség nagyrésze előtt a komolytalan izgágasággal volt egyértelmű.

Különösen a református egyház és ennek tényezői részéről történt nagyon kevés a társadalmi bajok orvoslásának helyes

úton keresése iránt. A szövetkezeti mozgalom terjedésén túl s még ma is alig latunké téren valamit. Azok közül, kik az ily kérdések iránt fogékonyak, némelyek odaálltak a szociáldemokrácia vagy segédcsapatai táborába; némelyek a nemzeti színekkel élénkített agrárszocializmus jelszavait kapták fel; mások a vallás és haza iránti hűségükkel a keresztény szocializmus zászlaja alatt vélték a helyüket megtalálhatni.

Pedig a Tisza előadása nemcsak oktatás, de programm is lehetett volna. Útmutatás arra, hogy a szociális kérdések felkarolásának melyik a református keresztyénség alapelveivel teljesen megegyező módja. Útmutatás arra, hogy nem a társadalom különböző rétegeinek egymással ellentétes érdekei alapján, hanem a társadalom egysége, a minden válaszfalat ledöntő keresztyén szeretet alapján, az emberek felvilágosításával, nevelésével kell a nagy cél felé haladni.¹

*

Ami azonban Tisza Istvánt kiválóképpen a magyar kálvinizmus tipikus megtestesítőjévé teszi, a vallásosságnak és az erős magyar nemzeti érzésnek az a teljes összeforrottsága, melyet ő maga az igaz magyar kálvinista ember ismertetőjének mond.² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy más vallásfelekezetek tagjai a nemzeti érzés erőteljessége tekintetében hátrább állanak a reformátusoknál. Csak azt jelenti, hogy a reformátusok, akik nagyon parányi hányad kivételével valamilyen magyarak, akik közül a földesurak nagyobbára színmagyar nép-lakta körében birtokosok s a nagyurak élete is közelebb esik a népéhez,³ a városi polgárok magyar vidékek gócpontjaiban élnek, a volt jobbágyok nagy részben összefüggő nagy magyar tömböket alkotnak; akiknek ki kell menni a kontinensről, hogy magukkal azonos hitű nagyhatalmat találhassanak, – ezek a magyar reformátusok a szülei házból s a gyermekkori emlékekből a magyarság kapcsolatán kívül más köteléket nem hoznak magukkal s ha később ily kötelék felvételének szükségét belátják is, rendszerint – gyakran önmagukra s néha a közre is hátrányosan – idegenkedve és kelleetlenül teszik.

Tisza Istvánnak volt alkalma megismerni a német és angol nemzetet. Meg is becsülte és sok tekintetben követésreméltóknak találta őket és intézményeiket. Sok magyarunk válik e nemzetek sokkal csekélyebb megismerése után germano- vagy

¹ Nálunk is elkésve fogadták be a fülek a Lagerlöf Zelma intését: Karjaitokra vehetnétek ezeket a nagy mozgalmakat, míg csecsemőhöz hasonlóan pólyában vannak, Krisztus lábai elé vihetnétek. Az Anti-krisztus csodái.

² Antal Gábor püspököt ünneplő beszéde, 1909 június 9-én a dunántúli egyházkerület közgyűlésén.

³ Beöthy Zsolt: Tisza István.

anglo-maniakussá. Serdült korától fogva úgy szálasodott nagy emberré, mint a „császár” bizalmasának fia. Aztán ő maga lett az agg uralkodónak legbensőbb meghittje. Nemcsak hódolattal tisztelte, őszintén szerette is a „jó öreg gazdá”-ját. Nagyon sok magyarunk igyekezett minél inkább gutgesinnt-té válni az uralkodó kegyének sokkal kevesebb rásugárzásától. Tisza István mint européer is bihari magyar maradt és mint udvari ember is kuruc maradt. Egyesítve lelkében az Isten és a haza fogalmát, nem vette fel hiába a haza szent nevét sem, ám, amikor ő beszélt a golyóról és akasztófáról, akkor a politikai legnagyobb ellenfeleinek is átborzongott a háta, mert mindenki érezte, hogy ez az ember, ha kell, megfogja tenni, amit beszél; és nyilván nemcsak Herczeg Ferenc,¹ de ezer, meg ezer ember tartotta bizonyosnak, hogyha az, aki Ferenc József után trónralép, csak egy ujjal érinti a magyarság jogait, szemben találja magával Tisza egész elszántságát.

Mint nagy földije, Arany János, a költők, úgy volt ő legmagyarabb az államférfiaink között. Nem jobb, nem is több a magyarsága más nagyokénál, csak másmilyen. Hogy első látásra nem is a nagyságot, hanem a magyarságot vesszük rajta észre mi magyarok. Hogy soha igazi értéke szerint nem becsülhetik más nemzetbeliek. Mert kincseinek nagyrésze átválthatatlanul magyar.

Ezzel a tökéletes, ezzel a méltóságos némaságában is hangosan beszélő, ezzel a bécsi lakájt és hazaárulót emlegető bús szittyáktól is félelmetesen nagyszerűnek megérezett magyarságával lett Tisza István valójában a kálvinista magyarnak prototípusává.

V.

Mint a hittanban, úgy az egyház külső szervezetére vonatkozó kérdésekben sem tartotta kötelezőnek földi tekintélyek tanítását és régi írások rendelkezéseit.

Nálunk Magyarországon, a reformátusok egyházi törvényhozásában sűrűn szeretnek hivatkozni a kálvini és az azzal egynek vett zsinat-presbiteri elvre, mint amelynek érvényesülhetésével okolják meg a kívánt változtatást. Valóban a magyar református egyház alkotmánya történelmi kialakulásában sokkal kevésbé állott a Kálvin tanításának hatása alatt, mint más református egyházak, amelyekben általan ezen elvek fundamentumán épült az egyház alkotmánya. Csakhogy, persze, a XVI-ik század szabályai ma már teljesen változatlanul aligha volnának bárhol is megfelelők és ezért van az, hogy ki-ki mást olvas ki a kálvini elvekből a maga álláspontjának igazolására.

¹ Két arckép. 6. 1.

Az egyik a demagógiától mentességet, a józan és tiszta erkölcsű emberek rendelkező jogát, a szigorú rendet látja a kálvini elvnek; a másik a jogok kiterjesztését, az egyház tagjainak egyenlő jogosultságát, a csupán isteni tekintélytől megkötött szabadságot. Igaza is van mind a kettőnek, csak az egyik az etikai, a másik a jogi oldalt tartja a szemé előtt. Ám, amint sikertelen kísérlet volna az erkölcs szigorú szabályait mindeztől a jog külső tekintélyével ruházni fel, éppen úgy keveset ér, kivált az egyház életében, az a jog, amelyet nem töltenek meg a lehető legmagasabb mértékig azzal az etikai tartalommal, amelynek szolgálatában áll. Ennek a mértéknek a megtalálása pedig a létező állapotok ismerete és a célszerűség szempontjai alapján történik; éppen azért a kétségkívül útmutatóul szolgáló elveket feltétlenül döntőknek még akkor sem lehetne elismerni, ha azok magyarázata tekintetében nem volnának lényeges különbségek.¹

Tisza Istvánt nem az elvek mindenáron érvényesülése, hanem a magyar viszonyok közt kialakult szabályok lehető megtartása és a való élet követelményeihez alkalmazkodás irányítják. Józan konzervativizmus, a szükséges haladásra legnagyobb készséggel. A meglévő törvényeken komoly szükség nélkül nem kell változtatni – mondja² – az egyenlőség nem az egyformaságban van.³

Azokban az olykor heves küzdelmekben, melyek részint a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén, részint a konventen, részint a törvényhozó zsinaton a zsinat-presbiteri elvek hangsúlyozásával indultak, Tiszát rendszerint a másik oldalon látjuk, pedig – vagy talán: mert – jobban tisztában volt a zsinat-presbiteri elvekkel, mint nagyobb része azoknak, kik mindig erről beszélnek. Így állást foglal az erdélyi egyházkerület külön jogainak megtartása mellett, amit a zsinat-presbiteri elvek nevében keményen támadtak s e közben nagyon helyes és világos magyarázatot ad arról, hogy az egyházi törvénykönyvben említett két egyházkormányzati rendszer, a zsinat-presbiteri és a képviselői miben áll.⁴

Hasonlóképpen szemben áll az elvek harcosaival a konventi tagok miként választása kérdésében, amire nézve különösen a felsőtiszamenti egyházvidékeken az a kívánság merült fel, hogy az egyházközségek presbitériumai által történjék

¹ Aki elolvassa például Bartók Györgynek (A református egyházak presbiteriális szervezete), Kovács Albertnek (Egyházjog) fejtegetéseit, vagy ugyanezeknek és például Kiss Ferencnek zsinati felszólalásait, csak ennyiből is látni fogja, hogy ugyanazon kérdésben mennyire fundamentálisan különböző rendelkezéseket kívánnak, mint amaz elvek feltétlen következtéseit.

² Az 1904-7-i református zsinat naplója, I. k. 44. 1.

³ Az 1891-i zsinat naplója 126. 1.

⁴ 1891-i zsinati napló 126-31. 1.; 1904-7-i napló, I. k. 76. 1.

éppen úgy, mint a törvényhozó zsinat tagjainak választása. Tisza István azokkal tartott, akik a konventi tagokat a fokozatos képviselői rendje szerint az egyházkerületi közgyűlésekkel kívánták választani,¹ amint az egyébként minden félreértés kizárására az 1894-iki egyházi törvényben ki is mondatott. Viszont azonban a konvent hatáskörének tágítása, tehát a központosítás ellen állást foglalt; az egyházkerületi közgyűlés határozata ellen az egyetemes konventhez bejelentett felebbezést az ő indítványának elfogadásával utasította vissza a tiszántúli egyházkerület közgyűlése azon az alapon, hogy a konventnek közigazgatási ügyekben az egyházkerületi határozatok felülbíráására nincs hatásköre;² majd a zsinaton tiltakozik az ellen, hogy egy ott tárgyalt kérdés elintézése a konventre bízassék, mert a konventnek törvényptótló jogszabály alkotására joga nincs.³

Ugyanezen jelszó alatt vonultak táborba a zsinati atyák a népesebb egyházközségek több szavazati joggal felruházására irányuló javaslat tárgyalásánál is. Azelőtt ugyanis a magasabb egyházi tisztségek vagy megbízások adásánál mindegyik egyházközség szavazata annyinak számított, ahány rendes lelképásztori állás van az egyházközségben. Az 1891-i zsinat elé terjesztett törvényjavaslat ellenben úgy szólt, hogy a szavazatok számának meghatározásánál az egyházközség népessége legyen irányadó, úgy, hogy kétezer lélekszámon alul egy, azután minden kétezer lélek után még egy szavazat járjon, de semmi esetre sem több 12-nél. Ezzel szemben az egyházközségek egyenlő jogosultságára és arra történt hivatkozás, hogy a kis egyházközségek aránylag nagyobb közterhet viselnek, mint a nagyok. És ámbár az eredeti javaslatot később odamódosították, hogy minden 1500 lélek után emelkedjék a szavazatok száma s ne lehessen több ez alapon hatnál,⁴ az így megalkotott törvény ellen a legközelebbi zsinaton megint heves támadás indult meg a demokratikus egyenjogúság nevében. Tisza a nagyobb egyházak nagyobb joga mellett foglalt állást,⁵ s nyomatékosan hivatkozott arra, hogy ő az egyházközségek teherviselési mértékét eléggé ismeri és tudja, amit aztán később más érdekből a másik oldalon is bezzeg hangsúlyoztak, hogy a nagy egyházközségek között nem egy nagyon magas egyházi adóval van

¹ 1891-4-i zsinati napló 394-7. lapjain.

² Tiszántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve 1886. 34. sz. határozat. Éppen a konventi tagok választásának mikéntjére vonatkozó határozatot felebbezte meg Iszák Dezső.

³ 1904-7-i zsinat, 1907-i ülésnapló 46. 1. György Endre indítványa ellen.

⁴ Az eredeti törvényjavaslaton ezt a változtatást gróf Tisza Lajos javasolta.

⁵ 1904-7-i zsinat naplója, 1905 novemberi ülésnaplója 129-30. lapjain.

megterhelve. Ő nem látja meg, vagy legalább nem akarja meg-
látni a kérdés mögött álló politikai hátteret, amire pedig elég
nyíltan figyelmeztettek,¹ s minden politikai érdek nélkül csupán
az egyház igazi hivatását tartva szem előtt, arra figyelmeztet,
hogy kis és nagy egyházközségek közt nem lehet ellentét: szoli-
dárís bajtársak ugyanazon szent cél szolgálatában.²

A nagy egyházközségek másik súlyos problémájánál sem
hódol meg a tetszetős jelszó előtt, ami pedig szívéhez sokkal
közelebb álló törekvés szolgálatában áll. Súlyos a panasz, hogy
a nagynépeességű egyházközségek, amelyek Magyarországon
mindenütt a rájuk váró feladatokat több lelkipásztori állás fenn-^N
tartása esetén is az egyházközségi egység érintése nélkül igye-
keznek teljesíteni, nem képesek a hívek lelki gondozását meg-
felelően végezni. Sőtét képet festenek a pásztori munka elég-
telenségéről és sürgetik, hogy a nagy egyházközségek tagozódja-
nak részekre a lelkipásztorok száma szerint, viszont tartozna-
nak annyi lelkipásztori állást tartani, amennyi az egy lelki-
pásztorra bízható hívek száma szerint szükségesnek mutat-
kozik.³ Tisza István minden alkalommal sürgette a lelkipásztori
kúra intenzív gyakorlását s tisztán látta, hogy ezen a téren
nagyon sok a kívánni való,⁴ mindazáltal a kívánt számú lelki-
pásztori állások azonnali szervezésének kötelezővé tételéhez
nem járult hozzá az anyagi erők elégtelensége miatt.⁵

*

Egyáltalán nagyon figyelemreméltó, hogy ugyanaz a Tisza
István, aki szinte meggondolatlanságnak tetsző könnyedséggel
határozza el magát a személyére nézve veszedelmeket hozható
cselekvésekre – párbaj, harctéri szolgálat, a kitorőben levő
forradalomnak Budapesten megvárása – milyen körültekintő
gondossággal jár el, mikor a köz érdekéről van szó. Mindig óva-
tos, mindig ki akarja próbálni előbb az erőket. Az aggodalmas
lelkiismeretességnek legszebb példája ez.

¹ Az 1891-i zsinaton az egyik – világi – szónok azt mondta,
hogy a nagy egyházak több szavazatát azért akarják keresztül vinni,
mert a legutóbbi tiszántúli főgondnokválasztásnál (amikor ugyanis
Vállyi Jánost választották meg Tisza Kálmánnal szemben) a „kis egy-
házak” adták a többséget. Ha csakugyan ilyenféle szempont lett volna
irányadó, a szándék váltig fiaskót fogott volna, mert csakhamar lehetett
tapasztalni, hogy inkább a nagy egyházközségek presbitériumaiban vált
úrrá a függetlenségi politikai párt befolyása, s hogy azért a többséget
mégis csak a kis egyházközségek teszik (pl. ugyancsak a tiszántúli kerü-
letben az 1908. évi püspökválasztásnál).

² 1904-7-i zsinati napló 129-30. 1.

³ Ugyanazon zsinat jegyzőkönyvének 561. száma szerint az indít-
vány úgy szólt, hogy ha az egyházközségi tagok száma 6000-et eléri,
két, azontúl háromezrenként többfelé köteles az egyházközség tagozódni.

⁴ L. 1904-7-i zsinati napló 1905 novemberi ülészak 89. 1.

⁵ U. o.

Szembetűnő ez a magatartása a lelkészi nyugdíjintézet és az egyházi adó rendszerének megállapítása körül.

A lelkészi nyugdíjintézetet ő szerényebb keretek közt kívánta volna létesíteni. Azért is, mert nem tartotta összeegyeztethetőnek a lelkészi szolgálatban szükséges idealisztikus felfogással, hogy valaki, bár a teljes szolgálati idő kitöltése után, de testi és szellemi ereje teljes birtokában ott hagyja azt a nyáját, melynek gondozását magára vállalta, de kivált anyagi tekintetéből. Elismeri, hogy a lelkészi nyugdíjintézet a lelkészi karra nézve nagyon jó befektetés lesz és többet kapnak vissza, mint amit adnak; ám attól tart, hogy a magyar református lelkészek nincsenek olyan anyagi helyzetben, hogy ezt a jó befektetést megtenni bírják. Valóban a törvény megalkotása után hamar hangzottak panaszok az anyagi nehézségek miatt, ekkor azonban már ő csillapította a nyugtalankodókat azzal, hogy a megalkotott törvény végrehajtásának elhalasztása erkölcsi és pénzügyi lehetetlenség.¹

Az egyházi adó kérdésében sokkal keményebb tusákat vívott, bár a döntő ütközetben, az országos zsinatnak ezen ügyet tárgyaló ülészakán, mely 1904 november 10-től 22-ig tartott, az akkori közismert politikai események miatt nem lehetett jelen. Ebben a kérdésben két egymással éles ellentétben álló nézet eredője lett az elfogadott törvény. Az egyik arra irányult, hogy az egyházi adó az adózók anyagi helyzete alapján, szigorúan az állami adóhoz igazodva, nevezetesen annak egyházközségenként meghatározott százalékában állapíttassék meg s ennek megfelelően kizárólag készpénzszolgáltatásban álljon;² a másik nem fogadta el az anyagi erőt s annál kevésbé az állami adó mértékét egyedüli alapul, s ragaszkodott ahhoz, hogy az adó a régi rendnek megfelelően terményből, vagy vegyesen terményből és készpénzből állhasson. Tisza ezen utóbbi, a konventen elfogadott és a zsinaton is kevés változtatással átment javaslatban érvényesülő felfogást képviselte egész eréllyel, nemcsak a gyűléseken, hanem az egyházi sajtóban is.³ Kifejti, hogy az egyházban a csökkenő adókulcs is jogosult, mert míg az állam működésének tetemes része az anyagi térre tartozik, az egyház a hívek lelki szükségleteivel foglalkozik; pedig még az állami közteherviselésben is van bizonyos degresszió annak folytán, hogy közszükségleteknek igen jelentékeny részét fedezik közvetett adókból s a demokrácia klasszikus hazájában Amerikában a köz jövedelmeknek majdnem egyedüli forrását a vámok teszik.

¹ Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület 1907 szept. 29-i közgyűlésén.

² Ennek az iránynak főképviseelője Baltazár Dezső mostani püspök volt.

³ A Debreceni Protestáns Lap 1903 április 25-i számában, Néhány szó az egyházi adózási javaslatához cím alatt.

A terményben adózás lehetőségének fenntartása mellett pedig azért foglalt állást, mert az állami adó százalékaival megállapított adózás a lelkészi jövedelmet károsan fogja befolyásolni.¹ Kétségtelen, hogy az egyházi adónak kizárólag az állami adó bizonyos százalékában meghatározása legalább is azoknál az egyházközségeknél, amelyek az adócsökkentési segítyt igénybe kívánják venni, sokkal egyszerűbbé és áttekinthetőbbé tette volna a helyzetet, és más adókulcsnak is vagylagosan megengedése nagyon nehezítette az ezen ügygel foglalkozó bizottság munkáját, amit a bizottság elnöke, tehát maga Tisza István, «érzett meg elsősorban; de ő ezt nem bánta és a későbbi idők teljesen az ő óvatos álláspontját igazolták.»²

Legkevésbé sem lehet azonban azt állítani, hogy minden egyházi kérdésben konzervatív álláspontot foglalt volna el, sőt az újításokat, különösen a lelkigondozás körében, nagyon szívesen támogatta. A lelkészválasztás kérdésében is a modern irányzat mellett foglalt állást, azzal is, hogy az állás betöltésének az 1891 előtt nem ismert meghívás útján teljesíthetése, illetőleg ennek megkönnyítése mellett volt úgy az 1891-4-i, mint az 1904/7-i zsinaton,³ valamint azzal is, hogy a választásnak formai okokból megsemmisíthetése ellen foglalt állást.⁴ Ellenben ismét konzervatívvá és szigorú puritánná lesz, mikor a választási visszaélésekről s különösen az úgynevezett supplantatio, vagyis a káplánok részéről a főnökük ellen elkövetett áskálódás megtorlásáról van szó.⁵ Tehát ime, állásfoglalásaiban nem előre kitűzött irányzatok vagy jelszavak, hanem az egyháznak minden kérdésnél külön mérlegelt érdekei szabják meg elhatározását.

*

Még kevésbé gyakorolt befolyást egyházi kérdésekben állásfoglalására politikai párttekintet. Az természetes, hogy az egyházi ügyek tárgyalásánál is leginkább azokkal találta magát egy táborban, akikkel az országos politikában kifejlődött bizalom és a világnézet azonossága kapcsolta együvé. De az igazság keresésében és kimondásában politikai pártszempontok nem befolyásolták, az egyházi ügyeket vagy az egyházi szervezetet politikai célokra nem használta s az embereket nem

¹ Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület közgyűlésén 1907 szeptember 29-én.

² Amint a jelen század második évtizedének elején jelentékenyen emelkedtek a terményárak, mindjárt tapasztalható lett a készpénzben adózás káros volta; a devalválódás idején pedig szinte elviselhetetlen lett a helyzet azokban az egyházközségekben, amelyek teljesen a készpénz rendszerre tértek át.

³ Zsinati napló 1891. 823. 1. és 1905. márc. 947. 1.

⁴ Zsinati napló 1891. 849-50. 1.

⁵ U. o. 840., 845. és 860. 1.

politikai pártállásuk szerint értékelte. Természetesen ezt, mint negatívumot, bizonyítani nehéz, annál inkább, mert az ilyen állásfoglalás a magyar viszonyok közt elég szokatlan. De mégis egy pár példát. Mikor 1902 őszén egyházmegyei gondnoki tisztét elfoglalta, a már bomladozó Széll-regimenek köztudomás szerint nem tartozott a kedves emberei közé. Mi sem lett volna könnyebb, mint a klerikális irányzat különben is levegőben repkedő vádjának, ha nem is hangoztatásával, de legalább hallgatva erősítésével népszerűséget szerezni. Ám ő ehelyett rámutat arra, hogy a kormánynak két tagját választották meg közelmúltban – az egyiket éppen övele szemben – egyházkerületi főgondnokká s ezzel nyugtatja meg a kedélyeket, hogy nem kell semmiféle ellenséges iránytól tartani. Ugyanígy a koalíciós kormányzat idején, amikor ő volt a kormányra nézve legfélelmesebb ellenzék, több ízben kijelentette egyházi gyűléseken, hogy az egyházat érdeklő ezen vagy azon kérdésben a kultusz-miniszterrel teljesen egyetért. Arról pedig, hogy az egyházi tisztségek betöltésénél s általában munkatársai kiválasztásánál párttekintetek nem irányították állásfoglalását, mind a nagszalontai egyházmegyében, mind a Dunántúl bizonyoságot tehetnek mindazok, akiknek az egyházi közéletben részvétele nem éppen csak az utolsó évtizedre terjed.¹

VI.

Nagyon is fogytékos volna a kép, ha egy futó pillantást nem vetnénk egyházának az államhoz, valamint a többi vallásfelekezetekhez való viszonya tekintetében elfoglalt álláspontjára.

Ami az államhoz való viszony kérdését illeti, az elsősorban, az állam anyagi támogatásának módja és mértéke tekintetében áll előtérben.

Az a nagy ellentét, mely az akartnál is többet mondó 1848: XX. törvénycikk szabálya, meg a valóban adott államsegélynek a vártnál is sokkal kevesebb volta között az alkotmány helyreállása után még egy emberöltőn át fennállott, érthetővé teszi azt a nagy feszültséget, mely, amint utat tudott találni, teljes erővel kívánt ez irányban előre törni. Messze vezetne, ha itt az 1848: XX. törvénycikk s nevezetesen ennek egyszerűen a törvény nevével megjelölt 3. §-a végrehajtása érdekében folyt hivatalos és nem hivatalos akciókat, bár pusztán a református

¹ Lehetett ezt különben tapasztalni a tiszántúli egyházkerület 1908. évi mozgalmas püspökválasztása alkalmával is, amikor az előreláthatóan bekövetkező pótválasztásra, az ő jelöltjének kisebbségben maradása esetére, a kifejezetten függetlenségi párti jelölt mellé csoportosulást ajánlotta a híveinek. (Az akkori lapok közlése az ily értelemben határozó értekezletről.)

egyház kebelén belül is, ismertetni kívánnám. Csupán annyit tehát, hogy ez egyházban a lelkészi fizetéskiegészítésről szóló országos törvény alkotásának esztendejében, 1898-ban történt ez iránt az első lépés, amikor az akkori konventi elnök, Tisza Kálmán kezdeményezésére hozzáfogtak az adatgyűjtéshez az egyházközségek adózási viszonyai s az egyháztagoknak egyházi adóterhe felől. Kétségtelen volt ugyanis, hogy a reformált egyházaknak nem csupán anyagi, hanem mindenirányú erőkifejtésében legnagyobb akadálya tagjainak aránytalanul magas egyházi * adóval terhelt volta. Erre óhajtották tehát elsősorban igénybe venni a 48-i törvénnyel kilátásba helyezett közálladalmi költségeket.¹ Azonban ezenkívül egész csapat egyházi intézmény vonta magára a figyelmet, mint támogatásra szoruló, és amikor ezirányban a tárgyalások – éppen a Tisza István első miniszterelnöksége idején megindultak,² szükséges lett alapos válogatást tenni az egyaránt súlyosnak mutatkozó kívánságok között.

Ez alatt protestáns egyháztársadalmi körökben két szélső vélemény alakult ki az egyház állami támogatása ügyében. Az egyik, a halkabban és ritkábban hangzó,³ az autonom szabadságot féltette az államsegéllyel kapcsolatos állami beavatkozástól és azt sürgette, hogy az egyház minden szükségletét a lehetőségig redukálva, a maga erejéből fedezze; a másik, a gyakran s mind türelmetlenebbül ismétlődő, ugyancsak minden, más egyházakénál nem kisebb méretűre szabott szükségletnek az állam által teljesítését kívánta. Ez az utóbbi vélemény aztán érthetően az 1848: XX. törvénycikk 3. §-a betű szerint végrehajtásának követelésévé alakult, ami viszont átvezet a szekularizáció kívánásához.

Tisza István itt is az aurea mediocritas útján halad. Nagyon tudna lelkesedni azért, – mondja – hogy minden szükségletünket a magunk erejéből fedezzük, de számolni kell a tényleges erőviszonyokkal s megmaradni az 1848: XX. törvénycikk végrehajtásának követelésénél.⁴ Az egyházi adóteher könnyítése, a lelkipásztorok anyagi helyzetének javítása, a közoktatási intézmények fenntarthatása nélkülözhetetlenné teszik ezt.⁵ Ám örül annak, hogy a törvény szoros értelmének valódi végrehajtását nem követelik, hiszen az egyház összes szükségleteinek állami kielégítése a halál-

¹ Még az 1904-ben megnyílt zsinaton is csak erről szól Tóth János elfogadott indítványa. 1904 nov. 17-i ülés 66. jkvi sz.

² Tóth János indítványának megtételekor a tárgyalások már folyamatban voltak s a miniszterelnök a közös protestáns bizottság felterjesztésére már október 20-án választ is adott, mely a további tárgyalásoknak alapjául szolgált.

³ Részben olyanoktól is, kik előbb a másik szélsőségben járva, talán meghökkentek a maguk követeléseinek következezeitől.

⁴ Zsinati napló 1917 IV. ülés.

⁶ Dunántúli főgondnoki székfoglaló.

harangot húzná meg az egyház autonómiája felett.¹ De azonkívül is gyakran figyelmeztet a követelések mérséklésére, az állam anyagi erejének figyelembe vételére. Különösen szót emel a szekularizáció hirdetése ellen. Ha napirenden volna a szekularizáció – mondja egy alkalommal² – kifejténé az okait, hogy miért tartja azt károsnak és veszélyesnek; ám aki akarja a szekularizációt, csináljon erre mozgalmat politikai téren, de ne indítsa ezt a küzdelmet felekezeti alapon. Ne legyünk osztályos atyafiak, nekünk nem a másé kell, hanem az, ami nekünk jár és semmi közünk hozzá, hogy másnak hogyan s mije van.³

Ám a középúton járás nem jelenti a megalkuvást s amint Tisza nem követel és nem ígér sem többet, sem kevesebbet az állami támogatásból, akár ellenzéken, akár kormányon van, épp úgy egyforma szilárdsággal ragaszkodik annak a jognak szabatos biztosításához, amelyet megilletőnek tart. Amily szerényen és előzékenyen igyekezett a kormány és a protestáns egyházi tényezők közötti megértés minden akadályát elhárítani; amily örömmel kérte az 1906. évi 48,848. sz. miniszteri rendelet kibocsátása után a református zsinatot annak a megelégedéssel megállapítására, hogy az 1848: XX. törvénycikk végrehajtásához közelebb jutottunk,⁴ éppoly határozottan foglal állást akkor, amikor az egyház jogosultságának homályosítására alkalmas formula fenyegeti az elért eredmények békés tovább fejleszthetését. Az 1904/07-i zsinaton alkotott egyházi törvények királyi megerősítő záradékába foglalt azon fenntartással szemben, mely szerint az állam a királyi jóváhagyással nem vállal a már megállapítottaknál továbbmenő kötelezettséget, a zsinat az utolsó ülésén ünnepestélyes deklarációt fogadott el, amelyben „óvást emel a jóváhagyási és megerősítési záradéknak minden esetleges olyan értelmezése ellen, mintha egyházunknak akár javára, akár terhére az állami törvényhozáson kívül bármely más tényező kötelezettségeket állapíthatna meg, vagy megakaszthatná az 1848. évi XX. törvénycikk teljes végrehajtására irányuló további akciót, illetőleg korlátokat szabhatna egyházunk elé abban a tekintetben, hogy az eddig megállapított államsegély keretén túlmenő jogos igényeinek kielégítését kérhesse és sürgethesse.”⁵

Gyorsan elterjedt a hír, és ezt református egyházi sajtó-

¹ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló. Még akkor, 1902-ben nem követelték.

² A dunántúli református egyházkerület 1907 szept. 29-i közgyűlésén mondott elnöki megnyitó.

³ Zsinati napló 1917. IV. ülés.

⁴ Zsinati napló, 1906 júniusi ülészak 30. 1.

⁵ 1907 március 14-én tartott 54-ik ülés jegyzőkönyve.